

**NIZOMIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

**Z.N.Mamarajabova
M.M.Abdullayeva**

**Daktilologiya va imo-ishora nutqi
(surdopedagogika ta'lim yo'nalishi)**

O'quv qo'llanma

Toshkent - 2024

UQL:371.912.

KBK:74.32.

**Z.N.Mamarajabova, M.M.Abdullayeva. Daktilologiya va imo-ishora
nutqi/O'quv qo'llanma/Toshkent.2024.182.b.**

Mazkur o'quv qo'llanmada kar va zaif eshituvchi bolalarni daktil va imo-ishora nutqiga o'qitish tizimi tavsifi, daktil va imo-ishora nutqiga o'rgatish uslubiyati bayon etilgan. O'quv qo'llanmada daktil va imo-ishora nutqiga o'qitish metodikasining barcha bo'limlarida ishlar maxsus maktabda eshitishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarning nutqiy rivojlanishidagi o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda korreksion yo'nalishda tashkil etilishi yoritilgan. O'quv qo'llanma 60110400-Maxsus pedagogika: surdopedagogika (qo'shimcha surdotarjimon) yo'nalishi uchun daktil va imo-ishora nutqiga o'qitish metodikasi namunaviy dasturi asosida tuzilgan bo'lib, talabalar uchun mo'ljallangan. Mazkur o'quv qo'llanma kar va zaif eshituvchi bolalar maxsus maktab-internati o'qituvchilari tomonidan qo'llanilishi mumkin.

Taqrizchilar:

Ya.Yakubjanova pedagogika fanlari doktori, professor

G.Abdullayeva pedagogika fanlari doktori, dotsent

***Mazkur o'quv qo'llanma Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 202- yil - dagi --
sonli buyrug'iga asosan nashr etishga ruxsat berilgan.***

I BOB DAKTILOLOGIYA VA IMO-ISHORA NUTQINING MAZMUNI, MAQSADI VA EGALLASH METODLARI

1.1. Karlar, zaif eshituvchilar, ko'zi ojizlarni o'qitish va tarbiyalash jarayonida imo-ishora, daktilologiyaning qo'llanilishidagi tarixiy manbalar

Daktilologiya – kar va zaif eshituvchi bolalarning nutqining o'ziga xos shaklidir. U so'zlashuv nutqiga imo-ishora nutqiga nisbatan yaqindir. U yozma xarakatga ko'ra yozma nutqqa o'xshab ketadi. Uning vositalari grafik belgilar harflar emas, balki qo'l, barmoq harakatlari hisoblanadi. O'zbek tilining har bir harfi o'zining harakatli ifodasiga egadir. Karga daktil belgilarini uch guruhga tasniflash mumkin:

- chizuvchi harflar (z, b, d);
- harf shaklini ifodalovchi harflar (o, l, m, t);
- shartli belgilar (v, j, n).

Daktil nutqi so'zlashuv nutqining barcha qoidalariga ko'ra shakllanadi va uni kar bola egallashi mumkin. Bog'cha davrda kar bola daktilologiyaga savod o'rganish uchun murojaat qiladi. Tadqiqot ko'rsatishicha, daktilologiya eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar so'zlashuv nutqini shakllantirish uchun yordamchi vosita bo'lib xizmat qiladi.

Ye.N. Marsinovskaya tadqiqot natijalariga ko'ra, bu nutq formasining quyidagi belgilarini ochib beradi. Eshituvchi bolalarda daktillash 2,5 marta og'zaki nutqni bayon qilishga nisbatan orqada qoladi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarda og'zaki nutqni bayon etish va daktillash tempi bir xil bo'ladi, ba'zan daktillash og'zaki nutqni bayon etishda oldindan o'tib ketish hollari ham ko'zatiladi. Daktilologiya og'zaki nutqni o'zida namoyon qiladi, lekin suhbat jarayonida eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar daktil nutqiga nisbatan imo-ishora nutqidan keng doirada qo'llaniladi. L.A.Novikova va Ye.N. Marsinovskaya tomonidan o'tkazilgan maxsus tadqiqotlarga ko'ra daktilologiya ham og'zaki nutq kabi kinestetik sezgilar asosiga qo'riladi¹. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar fikrlash operatsiyalarida faqat artikulyator apparatlarda, balki qo'l, barmoq muskullarida ham impulslar yuzaga kelgani

¹ Малофеев Н. Н. Современный этап в развитии специального образования в России: Результаты исследования как основа для построения программы развития // Дефектология. — 1997. — № 4. — С. 3—15.

kuzatilgan. Lekin, artikulyator apparatdagi nutqiy kinestiziyalar, qo'l kinesteziyalariga nisbatan puxta bo'lib, tadqiqot ob'ekti sifatidan o'rganish talab etiladi. Ye.N.Marsinovskiy daktillash tempi og'zaki nutq talaffuzi yaxlitligiga ta'sirini o'rgatgan. Bu tajribalar ko'rsatishicha kar bola daktillash texnikasini yaxshim o'rganganda daktilologiya og'zaki nutq tempi va yaxlitligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Daktillash texnikasini yaxshi darajada egallamaslik, talaffuz to'g'riligi, nutqni tushunarligiga salbiy ta'sir ko'rsatdi.

Daktilologiyani yaxshi egallagan o'quvchilar so'zning tovush sostavini to'liq egallaydi. Ularda so'zning tovush va daktil obrazi o'rtasida shartli aloqalar o'rnatiladi. Lekin so'zning talaffuzi yozilishdan uzoqlashsa tovush tarkibini o'rganishda daktilologiya ta'sir ko'rsatdi. Daktilologiyani va yozma nutqning o'zaro munosabati juda murakkabdir. S.A.Zыkov tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlarda, bu muammo tadqiq etilgan. Eshituvchi bola savodga o'rgatishning boshlang'ich etapida nutqni akustik va harakat obrazlariga tayanadi. Bolani so'zli yozishidan avval uni ichida yoki ovoz chiqarib o'qishini ko'rish mumkin. Kar bola og'zaki nutqqa ega bo'lganligi uchun savodga o'rgatish davrida daktilologiyaga tayanadi. So'ng bu jarayon bir vaqtda amalga oshadi, bola ham yozadi va daktillaydi. So'zlashuv nutqini egallash darajasiga ko'ra daktil kinesteziyalari asta-sekin siqilib, artikulyator kinesteziyalar bilan almashinadi. U ham bola singari so'zni talaffuz etib, so'ng yozadi. Daktilologiya atrofdagilar nutqini labdan o'qishda ham muhim vosita sanaladi. Chunonchi, ayrim tovushlar labdan yomon o'qiladi, shu o'qishda daktilologiyadan foydalanadi. Lekin labdan o'qish jarayonida daktilologiyadan foydalanish ham ijobiy Samara beradi. Labdan o'qishning koloreya tizimida o'z ifodasini topgan.

Imo-ishoralardan kommunikatsiyaning asosiy vositasi sifatida foydalanish ellik ming yil ilgari paydo bo'lgan, hamda insonlar muloqatida juda katta ahamiyatga bo'lgan. Shimoliy Amerika hindilar qabilalari va avstraliyaliklar uchun urush va ov sharoitlarida tovushsiz muloqot qulayroq bo'lgan; bunda ishoralar muloqat quroli va diniy marosimlar komponenti sifatida gavdalangan. Ishora tizimi hindilarning turli qabila guruhlariga yagona, umumiy kengashlar, savdo bitimlarida shaxslararo muloqot vositasi sifatida qo'llanilgan. U o'zining grammatikasiga ega bo'lib, suhbatdoshlarning ehtiyojlarini to'la qondirgan. Imo-ishoralarga ko'pincha ma'ruzachi murojaat etgan, uni yordamida ma'ruzachi fikrini

ifodalagan, mantiqiy nuqtalar qo'ygan².

Ishoralar ko'p hollarda san'atning turli sohalarida ham ishlatiladi, ular inson hissiyotlari va kayfiyatlarini ifodalaydi, turli vaziyatlarni emotsiyalarni namoyon etadi. Transport, armiya, sport va boshqa sohalarda mustaqil ishoralar tizimi mavjud. Misol uchun, haydovchilarning ishora signallari, nazorat postlardagi tartibga soluvchilarning ko'rsatmalari; safni boshqarish uchun ishora-buyruqlar to'plami mavjud; sportning barcha turlarida ishtirokchilarga, ularning millatidan qat'iy nazar xalqaro hakamlarning tushunarli ishoralari bor. Bu nisbatan tor kommunikativ tizimlardan tashqari maqsadi va tuzilishi murakkabligi bo'yicha yetarli darajada universal muloqot tizimlari mavjud. Xususan, karlar imo-ishora muloqot tizimi so'zsiz, turli ishora muloqot tizimlari ichida eng murakkab tuzilmaga ega. Karlar imo-imom-ishora nutqini anglash va baholash bo'yicha bir qator tadqiqotlar amalga oshirilgan.

P.Ponso o'z metodikasida nutqning turli: og'zaki, yozma, daktil va imo-ishora ko'rinishlarini qo'llaydi. X.P.Bonet (1579-1633) o'zining 1620 yilda yozilgan «Tovushlar tabiati va kar-soqovni gapirishga o'rgatish san'ati» asarida karlarni o'qitish va tarbiyalashning o'sha davrdagi maqsad va vazifalarini ko'rib chiqar ekan, ularni so'zlashuv nutqiga daktil va imo-ishora nutq orqali o'rgatish lozimligi haqida so'z yuritadi³. U kar bolalarni maxsus ravishda tayyorgarlikka ega bo'lgan o'qituvchi o'qitishi, ta'lim jarayonida nutqni va aqliy faoliyatni rivojlantirishga qaratilgan ishlar savol-javob shaklidan foydalangan holda olib borilishi alohida e'tiborli omil sifatida qaraydi. X.P.Bonnet g'oyalarining keyinchalik taraqqiyotiga Angliyalik J.Vallis (1616-1703) va J.Bulver, Shveysariyalik J.K.Amman (1669-1724), Niderlandiyalik F.M.Van Xelmont (1614-1699), Italiyalik F.L.Tersiy (1631-1687) kabi amaliyotchi olimlar karlarni o'qitishga alohida urinishlar sifatida o'z xissalarini qo'shdilar.Ye.R.Karrion (1579-1652) o'z zamondoshlari boy tajribasidan unumli foydalangan holda ularning g'oyalarini rivojlantirar ekan, karlar ta'lim-tarbiyasida imo-ishora nutqi va taktil-vibratsiya sezgilariga hamda eshitish qoldig'iga tayangan holda ish olib boradi. De Epe tarixda Volter, Deni Didro, Jan Jak Russo kabi fransuz ma'rifatparvarlarining g'oyalari bilan yo'g'riltirilgan mimika (imo-ishora)

² Басова А. Г., Геранкина А. Г. Исторические данные об отношении сурдопедагогов к дактильной и жестовой формам речи в обучении глухих. Сб. «Вопросы сурдопедагогики». — М., 1970. — С. 13—19.

metodining muallifi sifatida nom qoldirdi⁴. Amaliyotchi olim o'qitish jarayonida asosiy e'tibor kar bolalarning har tomonlama: aqliy va jismoniy rivojlanishiga qaratish hamda ushbu tizim kar bolani umumta'lim fanlariga oid bilimlarni o'zlashtirish, jamiyatda yashash va mehnat qilishga tayyorlashi lozimligi masalalariga alohida ahamiyat qaratadi. Ammo ushbu vazifalarni hal etish uchun o'qitish davomida faqat nutqning imo-ishora shaklidan foydalaniladi hamda kar o'quvchilar uning asosida yozishni o'rganadilar. Masalan, "mimik yondashuv" tizimi yaratuvchisi Sh.M.Delepe imo-imom-ishora nutqini lingvistik mohiyatini baholashda u davr uchun eng nufuzli universal grammatika nazariyasidan kelib chiqqan⁵. Bu nazariyaga ko'ra, barcha til kategoriyasi o'zida mantiq kategoriyasini mujassamlaydi. Insoniyatda mantiq yagona bo'lgani uchun, grammatika ham unga muvofiq bo'lishi kerak. Imo-ishora nutqi karlar o'rtasidagi muloqotni tabiiy tarzda ta'minlashini tan olib, Sh.M.Delepe uni universal mantiq va grammatika qonunlariga muvofiq qurilgan tizimga aylantirmoqchi bo'lgan. U so'z turkumlarini belgilovchi uslubiy ishoralar, ishora-artikllar, ishora-old ko'makchi va boshqalarni yaratdi. R.A.Sikar, Sh.M.Delepening fikrlariga qo'shilgan holda, imo-ishora nutqini takomillashtirish bo'yicha ishni davom ettirdi. U o'simliklar, minerallar va boshqalarni belgilovchi ishoralarni butun turkumlarini yaratdi⁶. Biroq, ixtiyoriy ravishda takomillashtirilgan imo-ishora tizim tabiiylik tamoyilga javob berishni to'xtatdi va karlar tomonidan qabul qilinmadi Uning shogirdi R.A.Sikar Sharl Mishel de Epening g'oyalarini rivojlantirib, imo-ishoralar tilini «metodik belgilar» bilan boyitadi. Ya'ni ushbu metod asosida o'qitish jarayonida o'quvchilarga tildagi grammatik kategoriyalarni tasvirlash uchun ma'lum bir belgilar o'rgatib boriladi. Ma'lumki, tilda grammatik kategoriyalar juda ko'pchilikni tashkil etadi. O'quvchilar hajmi kundan kunga ortib borayotgan belgilarni o'zlashtira olmasliklari natijasida fanlarga oid bilimlarni ham o'zlashtirishga ulgurmay qoladilar hamda imo-ishora metodi asosida o'qitish tizimi takomillashtirilganiga qaramay, undan amaliyotda foydalanish ta'limning oldiga qo'yilgan vazifalarni to'laigicha hal etish imkonini bermasligini ko'rsatadi. Aleksandr Blanshe nomi bilan bog'liq. Amaliyotchi olim o'z tajribalari asosida kar bolalarni eshituvchi bolalar bilan birgalikda o'qitish eng samarali yo'l ekanligini isbotlashga urindi. Bu tizimda tashkil etilgan maktabda kar bolalar oddiy maktabda alohida sinfda o'qitilsa, zaif

⁴ Дьячков А. И. Системы обучения глухих детей. — М.: АПН РСФСР, 1961. — 242 с

⁵ Дьячков А. И. Системы обучения глухих детей. — М.: АПН РСФСР, 1961. — 240 с.

⁶ Дьячков А. И. Системы обучения глухих детей. — М.: АПН РСФСР, 1961. — 242 с

eshituvchilar sog'lom bolalar bilan birgalikda o'qitilishlari yo'lga qo'yilgan edi. A.Blanshe o'zining «Ustozga qo'llanma» (1858) asarida quyidagi uch asosiy qoidani taklif etadi va ularga erishish yo'llarini batafsil yoritib berishga urinadi⁷:karlarni bu yo'l bilan o'qitishda umumiy metodikaga rioya qilinishi;o'qitishda karlarning toifalari: kar-soqovlar va gapiruvchi karlarga alohida yondashish;og'zaki nutqni mimika va daktil shakli orqali rivojlantirish yo'llariga rioya qilish lozim. Shuningdek, Fransiyada Jan Jak Valad-Gabel (1801-1879) tomonidan eshitishi me'yorda bo'lgan go'daklar nutqining rivojlanish yo'llariga asoslangan «Intuitv (onalik) metod» yaratiladi. Olim ushbu metod asosida kar bolalar ta'limini tashkil etar ekan, o'qitishda imo-ishora nutqidan foydalanishni inkor etgan holda og'zaki (jarangdor) nutqqa qo'shimcha sifatida birinchi o'rinda yozuv taxtachalarida aks ettirilgan yozma nutq shakli (yaxlit (global) o'qish) dan foydalanish yuqori samara berishini ko'rsatadi. J.J.Valad-Gabel og'zaki nutq kar-soqovlar uchun o'zlashtirib bo'lmaydigan nutq turi bo'lganligi bois so'zlashuv nutqiga ular alfavit harflarni alohida emas, balki yaxlit (global) o'qish asosida o'rgatilishlari eng samarali yo'l ekanligini isbotlashga urindi hamda ta'lim jarayonida daktil nutqiga katta e'tibor qaratadi. 1779 yilda Venada kar-soqovlar instituti ochiladi hamda unda I.May (1754-1874) va F.Shtork (1746-1820) tomonidan mimika o'qitish metodi takomillashtirilgan holda qayta tuziladi: ta'lim jarayonida daktil alfaviti keng qo'llana, imo-ishora nutqidan esa yordamchi vosita sifatida foydalana boshlanadi⁸.

Rus surdopedagogikasida A.N. Radishchev karlar hayotida imo-ishoralarni muloqotdagi rolini yuqori baholagan va ularni karlarning tafakkur faoliyatini shakllantirish vositasi deb,e'tirof etgan. ⁹.

Imo-ishora nutqi tuzilmasi xususiyatlarini eng to'liq tahlili V.I. Fleri tomonidan amalga oshirgan¹⁰. V.I. Fleri imo-imom-ishora nutqini uch turini ajratgan:

- karlar jamoasi imo-ishora nutqi vositasidagi muloqat an'analaridan tashqarida tarbiyalangan kar insonning sodda imo-

⁷ Шматко Н.Д. Коррекционная работа с глухими и слабослышающими детьми раннего возраста // Всесоюзный институт переподготовки и повышения квалификации кадров образования М., 1991.-56 с.

⁹ Радищев А. И. Избранные философские сочинения. — М.: Госкомиздат, 1949. — С. 282—386.

¹⁰Малофеев Н. Н. Современный этап в развитии специального образования в России: Результаты исследования как основа для построения программы развития // Дефектология. — 1997. — № 4. — С. 3—15.

ishoralari; “tabiiy imo-ishora” (soʻzli nutq grammatikasidan farqlanuvchi grammatikali);

- yozuv orqali uzatilmaydigan “koʻp alomatlar va nihoyatda nozik oʻzgartishlar”ni ifodalashga imkon beruvchi nutq shakli;
- bizning tillarimiz nazariyasiga muvofiq tashkil topgan“ sunʼiy imo-ishora”ga ega nutq shakli.

Oxirgi turni V.I.Fleri oʻquvchilarga tushunarsiz deb hisoblagan, chunki unda turli bir-biriga qovushmaydigan unsurlar aralashgan, bunda hammadan koʻproq hurmatga sazovor tabiiy pantomima kulgili koʻringan. Shu bilan birga V.I.Fleri rus tiliga oʻrgatish maqsadida ayrim “grammatik” ishoralarni (ot, feʼl va boshqalarni belgilash uchun) yaratadi. Bu qarashlarga taniqli surdopedagog N.D. Yenko ham qoʻshilgan¹¹.

N.M.Lagovskiy imo-ishora nutq grammatik shakl va qoidalarni tan olmaydi deb hisoblagan, biroq ishora nutqning karlarning mahsuldor muloqot vositasi funksiyasini tan olgan¹². XIX asrning oxiri - XX asrning boshida rus surdopedagoglar N.M.Logovskiy, Ye.G.Lastochkina, I.Vasilev, N.K.Patkanova, ishora nutqning oʻziga xos xususiyatlarini muhoqama qilib, imo-ishora nutq kar bolaning ogʻzaki muloqotga qoʻshilishiga toʻsqinlik qilishi va shuning uchun surdopedagoglarga qizigʻi yoʻqligini taʼkidlashgan¹³.

Imo-imom-ishora nutqini baholashga ilmiy yondashuvni L.S.Vigotskiy namoyon qilgan, unda asl nutqning boy funksional ahamiyatini taʼkidlagan.

P.M.Boskis ilk bor tajriba materiallari asosida imo-ishora nutqini tahlil etgan¹⁴. U tomonidan mimik ifodalashning turli usullari tavsiflangan: harakatlar, kechinmalarni imitatsiya qilish, predmetni taʼriflash (rasm koʻrinishda keltirish, plastik model), kerakli sifatiga ega predmetni oʻziga koʻrsatish; yanada umumlashtirilgan shartli maʼnoga ega tarjima ishoralar.

¹¹ Дьячков А. И. Воспитание и обучение глухонемых детей. — М.: АПН РСФСР, 1961. — 241 с

¹² Лаговский Н. М. Обучение и признание глухонемых в России // ВП. гос. имп. Марии Феодоровны. — 1905—1906. — № 1—12; 1906—1907. — № 1—9.;

¹³ Васильев И. А. Методика обучения глухих речи, письму и чтению. — СПб., 1900. — С. 107—115; Лаговский Н. М. Курсы для подготовки учителей глухонемых при Королевском училище в Берлине // Листок по обучению звуковому способу глухонемых, по воспитанию и признанию их. — 1900.-№ 10—12. — С. 42—46.; Ласточкина Е. Г. О мимике // Второй съезд деятелей по обучению, воспитанию и признанию глухонемых. — СПб, 1904. — С. 31—42.

¹⁴ Боскис Р. М. Мимическая речь глухонемых // Глухие и слабослышащие дети. — М.: АПН РСФСР, 1963. — С. 100—114.

U “ko‘p so‘zlik” va “ko‘p ma‘nolik” kabi hodisalarni ko‘rib chiqqan. P.M.Boskis mimik nuqtda (u aynan shu atamani ishlatgan, so‘z va mimik iboralarni shaklantirish farqlarni ko‘rib chiqqan holda) grammatik qonuniyatlar yo‘qligi to‘g‘risida fikrni xato deb hisoblagan. Bu karlarning ishora nutqida ayrim grammatik qonuniyatlarni aniqlashning ilk urinishlaridan biri bo‘lgan.

Lingvistika va psixolingvistikadagi zamonaviy tendensiyalarni eng to‘liq inobatga oluvchi G.L.Zaysevaning ko‘p yillik tadqiqotlari rus imo-ishora nutqi – bu ma‘nolar va ular o‘rtasidagi munosabatlarni ifodalash bo‘yicha leksik va grammatik vositalarning keng to‘plamiga ega o‘ziga xos, betakror lingvistik tizimligini isbotlashga imkon berdi¹⁵. Imo-ishora nutqida asosiy ma‘no birligi sifatida ishora, ya’ni, birinchi navbatda qo‘llar qatnashadigan kinestik akt. Ishoraning harakat jihati va uning vizual idrok qilinishi imo-ishora nutqining asosiy xususiyatlarini belgilaydi: ishorani fazoda ma‘lum tarzda joylashtirish imkoni (uzoqroq, chaproq va hokazo), ikki qo‘l bilan bir vaqtda bajarish (so‘z tilida ikki so‘zni bir vaqtda talaffuz etish mumkin emas). Ishoralar tizimlari vizual substansiyasini birligi milliy imo-ishora nutqidagi bir xil yoki o‘xshash ishoralar mavjudligini izohlaydi. Grammatik universallari ham ajratilgan. Shularni hisobga olgan holda Umumjahon karlar federatsiyasining turli tadbirlari ishtirokchilarini kommunikatsiya qilishni ta‘minlovchi xalqaro til – imo-ishora nutqi – yaratildi¹⁶.

G.L.Zaysevaning tadqiqotlarida respublika fanida ilk bor “kalkalashtirilgan imo-ishora nutqi” va “rus imo-ishora nutqi” degan atamalar kiritildi¹⁷:

- birinchi tushuncha og‘zaki gaplarning har bir so‘zini kalkalashtiradi, ishoralar xuddi og‘zaki nutqdagi tartibda joylashadi. U ikkilamchi belgili tizim deb hisoblanadi.
- Ikkinchi tushuncha – bu imo-ishora nutqi vositalari yordamida muloqot qilish tizimi. Bu o‘zining leksika va grammatikasiga ega alohida tizim. Masalan, imo-ishora nutqida ko‘plikni, mansublikni, vaqt davomiyligini,

¹⁵Зайцева Г. Л. К вопросу о синтаксисе жестового языка глухих // Дефектология. — 1974. — № 11. — С. 15—20.; Зайцева Г. Л. Использование жестовой речи на уроках литературы в вечерних школах глухих и слабослышащих. — Л.: Л ВЦ ВОГ, 1981. — 51 с.

¹⁶GESTUNO International Sign Language of the Deaf Language Gestuel International des Sourds. The British Deaf Association Carlisle- England, 1975. — 170 p.

yakunlanganlik, yakunlanmaganlik, modal, fazoviy va hokazo ma'nolarni ifodalash usullari mavjud.

G.L.Zaysevaning fikricha, ishorani bajarish usulini o'zgartish imkoni va uning konsituatsiya bilan bog'langan paradigmalarni yaratish qobiliyati ajralmas kompleks ko'rinishida bo'ladi. Unda imo-ishoralarning harakat-fazoviy xususiyatlari hamda ularning konsituatsiyaviy ma'nolari o'zaro bog'langan va o'zaro bir-biriga ta'sir ko'rsatadi¹⁸.

Imo-ishora nutqi turli leksik, morfologik va sintaksik ma'nolarni ifoda etuvchi o'ziga xos vositalarning keng to'plamiga ega. Imo-ishora nutqning asosiy semantik birligi sifatida murakkab tuzilmali belgi. Imo-ishora nutqida ishoraning tuzilishi darajasi (fonologik bilan taqqoslanadigan) mavjudligi isbotlangan. Demak, kalkalashtiradigan imo-ishora nutqi va imo-ishora nutqi har xil lingvistik tuzilmaga ega. Kalkalashtiruvchi imo-ishora nutqi o'z grammatikasiga ega emas (so'zli gapni kalkalashtiradi), lekin so'z ma'nolarini ifodalash uchun turli leksik vositalariga ega. Gaplashuvchi imo-ishora nutqi, aniqrog'i – barcha milliy imo-ishora nutqi – aslo jo'nli emas, balki muloqot qilishning yetarli darajada murakkab va o'ziga xos tizimi. Bu to'g'risida Amerika va Yevropaning ko'p mamlakatlarida o'tgan asrning 70-80 yillarida amalga oshirilgan lingvistik tadqiqotlarining ma'lumotlari ham dalolat beradi (V. Stokoe, Ye. Klima, U. Bellugi)¹⁹.

Demak, hozirgi vaqtda avval ko'p mutaxassislar tomonidan qabul qilingan (ta'kidlashimiz lozimki, afsuski, mamlakatimizda ayrim olimlar o'z fikrlarini o'zgartirmadi) Imo-ishora nutqi jo'nli lingvistik tizim degan fikr fan tomonidan xatoligi isbotlandi.

Lingvistik tuzilmaning mohiyatiga qarashlar ko'p ma'noda u yoki bu maktablar va yo'nalishlar vakillarini o'zining pedagogik munosabatini ifodalagan. Kar bolalarni o'qitishda imo-ishora nutq muammosi bir necha asr mobaynida davom etayotgan keskin bahslarning markazida bo'lgan va bo'lmoqda ham. Bu muammo u yoki bu pedagogik maktablar va yo'nalishlarni tashkil etganlarning metodologik qarashlari, o'qitishning maqsadi va vazifalari to'g'risida tasavvurlar hamda imo-ishora nutqini lingvistik tuzilmani tushunilishiga ko'ra turli davrlarda har xil hal etilgan.

¹⁸ Зайцева Г. Л. О термине «мимико-жестикуляторная» речь глухих // Дефектология. — 1973. — № 3. — С. 13—21

¹⁹ William C. Stokoe, Jr. Sign Language Structure: An outline of the visual communication systems of the American Deaf / Buffalo 14, new York University of Buffalo, 1960. — 79 p.; Klima E., Bellugi U. The Sign of Language/ — Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1997. — 417 p.

Imo-ishora nutqining o'qitish va tarbiyalashdagi rolini baholashda quyidagi asosiy yondashuvlarni ajratish mumkin:

1) kar bolaning rivojlanishida imo-ishora nutqini yetakchi rolini tan olish (“mimik yondashuv”, “bilingvistik yondashuv”);

2) imo-ishora nutqini o'qitishdagi rolini butunlay inkor etish (“sof og‘zaki usul”, zamonaviy “oralizm”);

3) imo-ishora nutqini pedagogik jarayonning yordamchi vosita (20 asr birinchi yarmidagi an‘anaviy rus surdopedagogikasi) yoki asosiy vositalaridan biri («total kommunikatsiya») sifatida qo‘shish.

“Mimik usulni”ni yaratgan Sh.M.Delepe va R.A.Sikarlar (Fransiya, XVIII asrning ikkinchi yarmi), individual o'qitish davrining “ispan” va “ingliz” maktablarini rivojlantirib, imo-ishora nutqini pedagogik jarayoniga kiritilish kerakligi fikrda qattiq turishgan. Volter, Didro, Russo va boshqa olimlarning g‘oyalari tayanib, Sh.M.Delepe va R.A.Sikar surdopedagogika tarixida ilk bor karlarni aqliy va axloqiy rivojlantirish masalasini qo‘yishdi²⁰. Eshitish qobiliyatidan mahrum bo‘lgan bolalarning bilish faoliyati imkoniyatlariga ishongan Sh.M.Delepe va R.A.Sikar bolalarni sog‘ a‘zolari asosida rivojlanishi mumkin deb hisoblashgan. Shuning uchun tarbiyaning “tabiiylik”, “tabiatga muvofiqlik” tamoyili (Russo) pedagogik jarayoniga bolaga ona tili bo‘lgan, ko‘rish orqali idrok qilinadigan imo-ishora nutqini kiritilishini talab qilgan. Sh.M.Delepe va R.A.Sikar karlarning imo-ishora nutqida ularning hissiyotlari va fikrlarini tabiiy tarzda namoyish etishi uslubini ko‘radi. Shuning uchun pedagogik jarayonida ishora tilidagi nutqiy vositalar tizimiga asosiy rol ajratiladi.

Delepening fikriga qarshi chiqqan asosiy olim nazariy negizi batamom boshqa, “sof og‘zaki usul”ni yaratgan S.Geynike bo‘lgan (Germaniya, XVIII asrning 70-chi yillari) ²¹. Geynike I.Kantning g‘oyalari, xususan, insonning tafakkurini rivojlanishida og‘zaki nutq muhimligi to‘g‘risidagi g‘oyasi (I.Kant), hamda tarbiyaning ustuvor maqsadi “rasmiy” ta’lim, tafakkur va nutqni rivojlantirish degan fikrga asoslangan²² A.Disterveg konsepsiyasidan (A.Disterveg) kelib chiqqan²³. Demak, Geynike fikricha karlar o‘qitishning asosiy vazifasi – bu ularda og‘zaki nutqni shakllantirish sanaladi. Geynike va

²⁰ Дьячков А. И. Системы обучения глухих детей. — М.: АПН РСФСР, 1961. — 248 с.

²¹ Дьячков А. И. Системы обучения глухих детей. — М.: АПН РСФСР, 1961. — 248 с.

²² Кант И. Антропология с прагматической точки зрения // Собр. соч.: В 6 т. — М., 1966. — Т. 6. — С. 349—588.

²³ Дистервег А. Руководство к образованию немецких учителей // Избр. педагог, соч. — М., 1956. — С. 136—203

uning izdoshlari imo-ishora nutq yordamida karlarning tafakkur amallarini rivojlantirish masalasini yechish mumkin emasligini taxmin qilishgan, chunki ishoralar abstrakt tushunchalarni ifodalashga qodir emas. “Sof og‘zaki usul”da imo-ishora nutqi nafaqat o‘qitishda qo‘llanmagan, balki u karlarning shaxslararo muloqot uslubi sifatida har qanaqasiga ta’qib qilingan.

Kar bolalarni o‘qitishning xorijdagi zamonaviy yo‘nalishlari to‘g‘risida gap ketsa, «oralizm» tarafdorlari amalda klassik “sof og‘zaki usul” bilan asoslashdan foydalanadi va shunday qilib pedagogik jarayondan imo-ishora nutqini chiqarib tashlaydi. Binobarin «total kommunikatsiya» vakillari ko‘p jihatdan Delepe qarashlariga qo‘shiladi va karlar maktabida barcha nutqiy vositalaridan, shu hisobda imo-shora nutqidan, foydalanish maqsadga muvofiqligini qattiq turib ma’qullashgan. “Mimik usul” g‘oyasini kar bolalarni o‘qitishning “bilingvistik usul” nomli tizimini yaratgan olimlar eng izchil rivojlantirgan. Bu tizim G‘arbiy Yevropa va Amerika mamlakatlarida o‘tgan asrning 70-chi - 80-chi yillarida shakllanib boshlagan. “Bilingvistik usul”ning nazariy platformasi zamonaviy fanning eng yangi yutuqlariga asoslangan: lingvistika, psixologiya, psixolingvistika, sotsiologiya va hokazo.

Lingvistik tadqiqotlarining natijalari imo-ishora nutqining kar bolalarning kommunikativ va kognitiv faoliyatidagi roli bilan bog‘liq muammolarni yechishga boshqacha yondashishga imkon berdi. Oxirgi o‘n yilliklardagi psixologik va psixolingvistik tadqiqotlar quyidagini isbotladi:

- imo-ishora nutq bolaning psixik rivojlanishida;
- bilim, malaka va ko‘nikmani shakllanish jarayonlarida;
- kar shaxsini shakllanishida muhim ahamiyatga ega.

Imo-ishora nutqini rivojlangan tabiiy tillardan biri sifatida tan olinishni, karlar hayotida, kommunikativ va kognitiv faoliyatida imo-ishora nutqini muhim roli tan olinishi kar insonlarning jamiyat a’zolari sifatida qarashlarning o‘zgartishiga olib keldi.

Zamonaviy madaniy sotsiologik konsepsiyalarda sivilizatsiyalangan jamiyatning taraqqiyoti uning tarkibidagi milliy, diniy, til va boshqa an’analar bilan farqlanadigan mikrosotsiumlarning o‘zaro harakatlanishi muvaffaqiyatligiga bog‘liq. Bunday mikrosotsiumlar a’zolari qandaydir barcha uchun yagona “standart”ga mos bo‘lishi shart emas, balki o‘zining alohida ehtiyojlarini amalga oshirishga to‘la huquqqa ega. Bu jamiyatni nogironlarga, shu hisobdan, kar odamlarga, munosabatini tubdan o‘zgartirdi. Endi kar insonlardan “ko‘pchilikka, eshitadiganlarga, o‘xshab bo‘lishi talab qilinmaydi. Va shu o‘zini karlar mikrosotsiumi a’zolari deb hisoblagan kar odamlar

o'zlarini o'ziga hos shaxs sifatida ro'yobga chiqilishi, o'z madaniyatini rivojlantirish, o'z tili egalik qilish, milliy ishora tilida ta'lim olish huquqiga ega

²⁴.

Aynan shu qoidalar “bilingvistik yondashuv” tizimining platformasiga joylashgan. “Bilingvistik yondashuv” rahnamolari ta'kidlashicha, kar bolalarni o'qitish va tarbiyalashda ikki teng huquqli nutqiy vositalardan foydalanish kerak: milliy til (ingliz, nemis va hokazo) va milliy ishora tili.

Rossiyada imo-ishora nutqini o'qitishdagi rolga qarashlar mamlakatdagi karlarni o'qitish tizimi shakllanishi bilan chambarchas bog'langan holda shakllangan. Bu tizim karlarni o'qitish va tarbiyalash ishora nutqi yordamida (XVIII asrdan boshlab) olib borilgan karlarni tarbiyalash uylari tajribasi hamda imo-ishora nutqini karlarning psixik rivojlanishini muhim vositasi deb hisoblagan A.N.Radishchevning g'oyalari asosida shakllanib borgan ²⁵.

XIX asrning birinchi yarmida (G.A.Gursev, V.I.Fleri va boshqalar) Rossiyadagi karlar uchun maktablarda keng doiradagi masallarni (axloqiy tarbiya, bolalarni aqliy va jismoniy rivojlantirish va hokazo) yechish nazarda tutilgan²⁶. Bu maqsadda barcha nutqiy vositalar ishlatilgan: so'z nutqi (og'zaki, yozma va taktil shakllarda) va imo-ishora nutqi. Imo-ishora nutqi bilan bog'liq ko'p masalalar batafsil, hayron qoladigan darajada, oldindan ko'ra bilib, V.I.Fleri fikricha ishora nutqi – bu karlarni o'qitishdagi “vaqtincha dastak” va uni qo'llanishi (asosan “tabiiy imo-ishora”) o'qitishning boshlang'ich davrida maqsadli og'zaki nutqini egallashiga qarab, ishora nutqi asta sekin yordamchi vositaga aylanadi. V.I. Fleri ishonganki, surdopedagog “ ... uch uslubni: mimika, yozuv va so'z – birlashtirish va mumkin qadar ularni uyg'unlashtirish maqsadida” imo-ishora nutqini egallashi, kar bolalar bilan ishlashni bilishi kerak. V.I.Fleri va G.A.Gursevalarning qarashlariga asosan XIX asrning 50-60 yillarida faoliyat qilgan Ya.T.Speshnev, I.Ya.Seleznev va boshqa pedagoglar qo'shilgan .

Biroq 70-chi yillar oxiriga kelib (A.F.Ostrogradskiydan boshlab), Rossiyada karlar uchun maktablar asta sekin “sof og'zaki usul” ta'sirida o'z

²⁴ Зайцева Г. Л. Зачем учить глухих детей жестовой речи? // Дефектология. — 1995. — № 2. — С. 3—8.

²⁵ Радищев А. И. Избранные философские сочинения. — М.: Госкомиздат, 1949. — С. 282—386

²⁶ Флери В. И. Язык мимический. О природной пантомиме / Хрестоматия по истории воспитания и обучения глухонемых детей в России. — М.: Учпедгиз, 1949. — С. 33—39.; Хрестоматия по истории воспитания и обучения глухонемых детей в России / Сост. А. И. Дьячков, А. Д. Доброва. — М., 1949. — Т. 1. — 392 с.

ishini qayta qo‘rib boshlaydi ²⁷. Imo-ishora nutqdan foydalanish maqsadga muvofiqligi qat’iyan inkor etiladi. Binobarin qiziqarlighi shuki, imo-ishora nutqi mutaxassislarni chuqur qiziqtiradi. Masalan, “sof og‘zaki usul”ni haqiqiy tarafdori N.M.Lagovskiy o‘zining “Karlarni og‘zaki nutqqa o‘qitish” nomli kitobida ishora nutqiga alohida bo‘limni bag‘ishlaydi²⁸. Kar bolalar bilan ishlash bo‘yicha yetarli tajribaga ega muallif xulosa qiladiki, imo-ishora nutqi shaxslararo muloqot vositasi sifatida kar bolalarga katta afzalliklar beradi, uni yordamida, masalan, estetik tarbiyalashni amalga oshirish mumkin va hokazo. Biroq, N.M.Lagovskiyning fikricha, bularning hammasi og‘zaki nutq shakllanishi uchun xavflisanaladi. Shundan xulosa – imo-ishora nutqini darslarda foydalanishdan va o‘quvchilarni o‘zaro muloqotidan chiqarib tashlash kerak.

Rossiyada “sof og‘zaki usul” XIX asrning oxirida - XX asrning boshlanishida keng tarqalgan. “Sof og‘zaki usul”i bo‘yicha mamlakat maktablarining aksariyati Oktabr inqilobidan keyingi birinchi o‘n yilliklarda ham ishlashgan.

Biroq, asta sekin, ko‘p mutaxassislarning nazariy-eksperimental ishlari jarayonida, eng yaxshi pedagogik jamoalari tajribasini umumlashtirish natijasida sovet surdopedagogika konsepsiyasi shakllanib boshlaydi. “Sof og‘zaki usul”ini yangi masalalarni yechishga mos emasligi yaqqol ko‘rinadi. Karlarni o‘qitish va tarbiyalashning mazmuni, usullari va nutqiy vositalarini qayta ko‘rib chiqishning nazariy asosiga L.S.Vigotskiy tomonidan katta hissa qo‘shilgan²⁹. L.S.Vigotskiyning nuqson mohiyati va tuzilmasini aniqlashga yondashuvi unga so‘z nutqini shakllanish masalasini muhim, lekin o‘quv-tarbiyaviy ishning yagona komponenti emasligi deb ko‘rib chiqishga imkon berdi; uning fikricha, o‘quv-tarbiyaviy ish umuman nuqsonni korreksiyalashga va kompensatsiya qilishga, bolalarni ijtimoiy tarbiyalashga qaratilgan bo‘lishi kerak.

Muammoni nazariy o‘rganish, eksperimental tadqiqotlar ma’lumotlarini tahlili, xorijiy mutaxassislarning tajribasi bilan tanishish natijasida L.S.Vigotskiy xulosaga keladiki, karlarning har tomonlama rivojlantirish, ularning ijtimoiy-siyosiy tarbiyalash masalalarni hal etish uchun pedagogik

²⁷ Хрестоматия по истории воспитания и обучения глухонемых детей в России / Сост. А. И. Дьячков, А. Д. Доброва. — М., 1949. — Т. 1. — 392 с.

²⁸ Хрестоматия по истории воспитания и обучения глухонемых детей в России / Сост. А. И. Дьячков, А. Д. Доброва. — М., 1949. — Т. 1. — 392 с.

²⁹ Выготский Л. С. К вопросу о речевом развитии и воспитании глухонемого ребенка. Собр. соч.: В 6 т. — М.: Педагогика, 1984. — Т. 5. Основы дефектологии. — С. 329—330.

ta'sir etish nutqiy vositalar tizimini kengaytirish, "kar-soqovlar nutqining ayrim turlariga, birinchi navbatda, mimika va yozma nutqqa, an'anaviy nazariy va amaliy munosabatni qayta baholash" zarur.

L.S.Vigotskiy, sovet surdopedagogikasida birinchilar qatorida ishora nutqi masalalariga amaliy yondashib: "kar bolalarning ruxsat berilgan nutqiy muloqot doirasidan mimikani haydab chiqarib, surdopedagogika shu harakati bilan o'zining doirasidan kar-soqov bolaning jamoaviy hayot va faoliyatidan katta qismni o'chirib tashlayapti".degan fikrni bayon etadi. L.S.Vigotskiyning imo-ishora nutq - bu "o'zining funksional mazmuni barcha boyligidagi asl nutq" degan fikri jahon fanida yangilik. Imo-ishora nutqini rivojlangan kommunikativ tizim sifatida tan olishi L.S.Vigotskiyga kar bolaning rivojlanish xususiyatlarini poliglossiya sharoitda rivojlanish deb ko'rishga imkon berdi. O'z qarashlarini L.S.Vigotskiy Kar bolalar o'qituvchilarning umumrossiya konferensiyasida (1930) ta'riflab berdi³⁰: "... biz mimikaga nazar-pisand qilish munosabatda bo'lmasdan va uni dushman sifatida mensimay, nutqning turli shakllari nafaqat bir-biriga raqib bo'lmasligi va o'zaro bir-birini rivojlanishini sekinlashtirmasligi, balki ular kar bolaning nutqni egallashga ko'tariladigan zinapoyasi sifatida tushinib, kar bolaning nutqiy faoliyati barcha imkoniyatlaridan foydalanishimiz kerak. Shuning uchun kar-soqov bola uddalaydigan nutqning barcha turlaridan maksimal ravishda foydalanish – bu kar-soqov bolalarni tarbiyalashni tubdan yaxshilashning kerakli sharti".

L.S.Vigotskiyning asarlari R.M.Boskis va N.G.Morozova, V.V.Oppel va boshqalarning imo-ishora nutqi bo'yicha tadqiqotlari rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatgan.

R.M.Boskis va N.G.Morozovalar keng eksperimental materialni to'plashgan. Ular tomonidan aniq didaktik masalalarni yechish uchun karlarni o'qitish va tarbiyalash jarayonida imo-ishora nutqidan foydalanish maqsadga muvofiqligi to'g'risida xulosa chiqarilgan³¹.

L.S.Vigotskiy, R.M.Boskis, N.G.Morozova va boshqa mutaxassislarining tadqiqotlari, maktab ishlari bo'yicha yig'ilgan tajriba 1938 yildagi

³⁰ Выготский Л. С. К вопросу о речевом развитии и воспитании глухонемого ребенка. Собр. соч.: В 6 т. — М.: Педагогика, 1984. — Т. 5. Основы дефектологии. — С. 329—330.;

³¹ Боскис Р. М., Морозова Н. Г. О развитии мимической речи глухонемого ребенка и ее роли в процессе обучения и воспитания глухонемых / Вопросы учебно-воспитательной работы в школе для глухонемых. Бюллетень. — 1939. — № 7, 10. — С. 6—35.; Оппель В. В. Кинетическая речь глухих. Глухонмота, глухота и тугоухость. Сб. ст. Ленинградского института глухонемых. — Л., 1936. — С. 135—168, 210.

Umumrossiya yig'ilishi tasdiqlagan masalalarni hal etishni ta'minlashga qaratilgan nutqiy vositalar tizimini ishlab chiqishga imkon yaratdi ³². Mamlakatimiz mutaxassislarining ko'p yillik nazariy va amaliy izlanishlarning natijasi bo'lgan bu yig'ilish "sof og'zaki usul"ning amaliy hukmronligiga yakun yasadi. Yig'ilishda mamlakat surdopedagogikasini yanada rivojlantirishning asosiy va aniqlovchi didaktik tamoyili shakllantirildi: bola shaxsini so'z nutqi va so'z-mantiqiy tafakkurini shakllantirish negizida fanlar asoslariga o'qitish va har tomonlama rivojlantirish. Bu talabni amalga oshirish uchun asosiy nutqiy vositalar sifatida so'z nutqining og'zaki va yozma shakllaridan, yordamchi vositalar sifatida esa – daktil (3-chi sinfdan) va ishora nutqidan foydalanish taklif etilgan.

Afsuski, 1938 yildagi yig'ilishdan keyingi imo-ishora nutqi muammosi bo'yicha tadqiqotlar kichik yoshdagi kar o'quvchilarning muloqot tizimi xususiyatlarini aniqlash (P.M.Boskis, N.G.Morozova), hamda imo-ishora nutqini karlarning bilish faoliyati faoliyatidagi roli aniqlash (A.I.Dyachkov, T.V.Rozanova) bilan bog'liq³³. Bu tadqiqotlar ko'p sonli bo'lmagan. Shuning uchun mutaxassislar "imo-ishora nutqi – o'qitish va tarbiyalashning yordamchi vositasi" degan qoidani turlicha tushunishgan va talqin qilishgan. Masalan, A.I.Dyachkovaning fikricha, imo-ishora nutqidan karlarni o'qitish va tarbiyalashning asosiy vositasi – og'zaki nutqi – bilan bir qatorda yordamchi vosita sifatida foydalanish maqsadga muvofiq. Binobarin, S.A.Zikov taxmin qilganki, kar o'quvchilarni o'qitishning boshlang'ich bosqichida o'qituvchining ayrim ko'rsatish va mimik harakatlari ma'lum rol o'ynashi mumkin, o'qitishning keyingi bosqichlarida esa imo-ishora nutqi yordamchi vosita rolini egallaydi³⁴ (S.A.Zikov).

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar tomonidan keng qo'llaniladigan imo-ishora nutqi muloqotga ehtiyoj yuzaga kelish natijasida namoyon bo'ladi. Kar bola qo'llaydigan tabiiy dastlabki imo-ishoralar juda sodda bo'ladi. Masalan, u biror narsani xohlasa, uni qo'li bilan ko'rsatadi. Astasekin bu jarayon murakkablashib boradi, shartli harakterga ega bo'lib,

³² Васильев И. А. Методика обучения глухих речи, письму и чтению. — СПб., 1900. — С. 107—115.

³³ Боскис Р. М., Морозова Н. Г. О развитии мимической речи глухонемого ребенка и ее роли в процессе обучения и воспитания глухонемых / Вопросы учебно-воспитательной работы в школе для глухонемых. Бюллетень. — 1939. — № 7, 10. — С. 6—35.; Дьячков А. И. Воспитание и обучение глухонемых детей. — М.: АПН РСФСР, 1961. — 241 с.; Розанова Т. В. Различия в запоминании слов и мимикосеменных обозначений. Психология глухих детей. — М., 1971. — С. 115—117.

³⁴ Зыков С. А. Проблемы сурдопедагогики. — М., 1997. — 230 с

muloqot funksiyasini bajara boshlaydi. Soʻzlashuv nutqidan farqli, imo-ishora nutqi koʻruv va harakat sezgilari asosida namoyon boʻladi. Soʻzning realizatsiya vositasi tovush yoki grafik qobiq boʻlsa, imo-ishora nutqining vositasi qoʻl harakatlari va unga mos yuzning mimik ifodalari. Bizning nutqimiz ikki funksiyani bajaradi: muloqot vositasi va tafakkur quroli. Maʼlumki, eshitishda nuqsoni boʻlgan bolalar imo-ishora yordamida muloqotga kirishadilar. Imo-ishora nutqi atrof-olamini tushunishga yordam beruvchi vosita sanaladi. Masalan, kar bola oilada kar bola imo-ishora nutqidan foydalangan holda tarbiyalanadi, lekin uning rivojlanish darajasi yuqori boʻladi. Shunday qilib, imo-ishora eshitishda nuqsoni boʻlgan bolalar uchun muloqot funksiyasi bajarishni taʼkidlash joiz. Bu jihatdan u ogʻzaki nutq shakliga oʻxshashdir. Lekin u chegaralangan davrada, faqat kar shaxslar oʻrtasida muloqot quroli sifatida namoyon boʻladi. Nutq tafakkur quroli sifatida namoyon boʻladi. U oʻzini birinchi vazifasini bajara olmasa, tafakkur quroli sifatida faoliyat koʻrsata olmaydi. Imo-ishora nutqining qurish materiali mimik belgilar foizidir. Soʻzdan farqli, imo-ishora belgilari bir qator oʻziga xosliklarga egadir. Ayrim mimik belgilar soʻz kabi muloqot elementiga egadir. Soʻz qatʼiy va universal ahamiyatga ega. Mimik belgilar esa qatʼiy boʻlmaydi. Koʻp tushunchalar kar shaxslar oʻrtasida bir xil ishora bilan ifodalanadi. Ularning harakteri taʼlim jarayonida soʻzlashuv nutqi vositasida oʻzgarishi mumkin. Soʻz tarkibida tovush kompleksi va maʼnosi boʻyicha mustahkamlash aloqasi mavjud boʻlib, uni ixtiyoriy buzib boʻlmaydi. Soʻzning tovush tarkibi buzilsa, u oʻzining funksiyasini bajarmay qoladi. Tovush kompleksi uning maʼnosi bilan umumiy bogʻliqqa ega emas. Ayrim mimik belgilarda bu aloqa yaqqol nomayon boʻladi. Koʻp olimlar mimik belgilarini tasniflashga harakat qilganlar (N.G.Morozova, R.M.Boskis, G.L.Zayseva, N.F.Slezina). Ularning ilmiy ishi natijalariga tayanib mimik belgilarni quyidagicha tasniflash mumkin³⁵:

- Koʻruv sezgisiga asoslangan belgilari:
 - koʻrsatuvchi ishning belgilari (burun, koʻz, stol, shkaf, u);
 - predmet konturi yoki uning harakterli xususiyatlar

³⁵Морозова Н. Г. О безъязычных глухонемых и овладении ими словесной речью // Вопросы языкознания. — 1963. — Мб. — С. 56—58.; Боскис Р. М. Мимическая речь глухонемых // Глухие и слабослышащие дети. — М.: АПН РСФСР, 1963. — С. 100—114.; Зайцева Г. Л. Жестовая речь в системе речевых средств при обучении взрослых глухих в процессе обучения. — М., 1986. — С. 9—17.; Зайцева Г. Л., Слезина Н. Ф. Мимико-жестовая речь. Психология глухих детей. — М., 1971. — С. 240—248.

- ko'rsatuvchi mimik belgilar (yulduz, g'oz, ona);
- to'liq yoki qisman imitatsiya qiluvchi harakterlar.
- Sezgilariga asoslangan belgilar.
- Xid sezgilariga asoslangan belgilar.
- Teri sezgilariga asoslangan belgilar.
- Xid sezgilariga asoslangan belgilar.
- Moza ta'lim sezgilariga asoslangan belgilar.
- Organik sezgilariga asoslangan belgilar.
- Ematsional sezgilariga asoslangan belgilar.
- Mimiko-daktil sezgilar
- Tabiiy sezgilar
- Shartli sezgilar
- Sonni ifodalovchi sezgilar
- O'tkazuvchan mimik sezgilar

Mimik belgilar tarkibi qat'iy va bir turga ega bo'lmaydi. Karlar Yangi tushunchalarni egallashi va nutqda yangi so'z paydo bo'lishi bilan mimik belgilar yuzaga kela boshlaydi (televizor, kompyuto). Ayrim mimik belgilar bir tomondan konkret va ko'rgazmaliligi, ikki tomondan diffuzligi va differensiallashmaganligi bilan harakterlanadi³⁶. Shuning uchun, uy belgisi ko'p qavatli uy, hovli joy ma'nosidagi ishlatilishi mumkin. Shu sababli, mimik belgilarda umumlashtirishlar ko'p uchraydi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning ta'lim tizimida so'zlashuv nutqi o'zgarib boradi va mimik belgilar yanada differensiyalanib boradi. Avval kar bola turli turdosh qurilishlarni uy belgisi bilan markali mashinalarni belgisi bilan ifodalanmasa, so'zlashuv nutqi yordamida yangi differensiallashgan belgilarni qo'llay boshlandi. Har qaysi mimik belgi qoidadir, ob'ektiv realligi ifodalasa ham, har shakllarni turli jamoalarida turlicha ma'noda kelish mumkin. Bu avvalo ko'rsatish, plastik va imititatsyalovchi belgilarga xosdir. Mimik belgida emotsional belgi so'zga nisbatan yorqli ifodalanadi. Mimikada predmet xodisani belgilanish va unga munosabat bir vaqtda ifodalanadi. Nutqning ikki tomonni uning grammatik tomonida yordamida tilning ovoz qismi ma'noli harakter kasb etadi. Mimik imo-ishora nutqi o'zining grammatik tuzilishiga egami? Imo-ishora nutqi grammatik tuzilishga ega bo'lmagan, agrammotik nutqdir. Lekin bu ushbu nutq turixaotik degan ma'noni bildirmaydi. Imo-

³⁶ Зайцева Г. Л. Жестовая речь в системе речевых средств при обучении взрослых глухих в процессе обучения. — М., 1986. — С. 9—17.

ishora nutqida ham gap tuzishning o'ziga xos qonun-qoidalari mavjud. Nutqda har bir so'z ma'lum grammatik shaklga egadir, u gapda boshqa so'zlar bilan muloqotga kirishishi bilan grammatik shakli o'zgaradi. Mimik belgisini shakli esa o'zgaruvchan bo'lmaydi, u gapda boshqa ishoralar bilan kelganda ham grammatik jihatdan o'zgartirmaydi. Mimik belgi so'zga nisbatan grammatik jihatdan sodda bo'ladi, lekin mimik gap qo'rilishda nutq qismlarni qo'llashda o'ziga xos tendensiyaning ko'rinishi mumkin. So'zlashuv nutqida va imo-ishora nutqida ham gaplarda so'zlarni joylashish tartibi bir xil bo'ladi. Xususan, kesim, vositali to'ldiruvchidan iborat. Yoyiq gapni so'zlashuv va imo-ishora nutqida joylashish tartibi bir xildir.

Imo-ishora nutqida qo'shimcha gaplarga nisbatan sodda gaplar ko'p qo'llaniladi. Gap tarkibidagi yuklama qo'shimchalar imo-ishora nutqida kam qo'llaniladi. Imo-ishora nutqi egallash jarayoniga qarab bolani so'zlashuv nutqini egallash darajasi ta'sir ko'rsatadi. Imo-ishora nutqi ham so'zlashuv nutqi shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi, lekin bu ta'sir salbiy ko'rinishga ega bo'ladi. Ba'zan yozma yoki og'zaki nutqda gap tuzish imo-ishora nutqidagi barcha nuqsonlarni o'zida ifodalaydi: gap bo'laklarini o'rnini almashib qolishi, so'zlarni grammatik aloqasini buzilishi.

Shunday qilib, eshitishda nuqsonni bo'lgan bolalarni imo-ishora nutqi so'zlashuv nutqidan juda katta farq qiladi. Bu farq uning vazifasi, tarkibiy qismlari va mimikasiga ham xosdir. U asosan so'z va mimik belgini solishtirganda, gapdagi so'z bo'laklarini bu ikki turda nutq shaklida namoyon bo'lishida yaqqol ko'zga tashlanadi. Og'zaki nutqqa nisbatan chegaralanganligi, takomillashmaganligiga qaramay imo-ishora nutqi karshaxslari uchun asosiy muloqot qurolidir. Pedagogik jarayonida imo-ishora nutqidan foydalanish ilk bosqichlarda yaxshi samara beradi. Lekin eshitishda nuqsonni bo'lgan bolalar maktabi ta'lim jarayonining bosh maqsadi ularning og'zaki nutqini shakllantirishdir.

Butunlay shubhasizki, imo-ishora nutqini pedagogik jarayonidagi roli va joyini aniqlash muammoning turli jihatlarini maxsus o'rganishni talab qiladi.

Oltmishinchi yillarining oxirida karlarning imo-ishora nutqi mamlakatimizda ilk bor maxsus tadqiqot predmeti bo'ladi. Muammoni ko'p yillar davomida eksperimental va nazariy o'rganish, ishora tili tuzilmasi xususiyatlarini aniqlash, imo-ishora nutqini karlarning kognitiv va kommunikativ faoliyatidagi roli va hokazolar bilan bog'liq ko'p masalalarni ko'rib chiqish, G.L.Zaysevaga imo-ishora nutqining pedagogik va uslubiy

masalalarini, shu hisobda, imo-ishora nutqini karlar uchun kechki maktablaridagi roli va o'rnini, asoslab muhokama qilishga, 90-chi yillardan esa – Rossiyaning bilingvistik konsepsiyasini ishlab chiqishga va 1992 yildan boshlab muvaffaqiyatli ishlab keluvchi Moskva bilingvistik gimnaziyasiga rahbarlik qilishga imkon berdi. Bugungi kunda karlarni o'qitishda yanada kengroq tarqalayotgan bilingvistik yondashuv o'qituvchilar tomonidan imo-ishora nutqini erkin egallash kabi muammoni yechishni talab qiladi. G.L.Zayseva tomonidan olingan ma'lumotlar, shu hisobdan, karlar uchun maktablari o'qituvchilari tomonidan imo-ishora nutqini egallash darajasi to'g'risidagi ma'lumotlar, muallifni surdopedagoglarni imo-ishora nutq bo'yicha tayyorlashga jiddiy o'zgartishlar kiritish zarurligi to'g'risida xulosaga olib keldi³⁷.

Imo-ishora nutqining yangi mavqei, zamonaviy g'arb jamiyatida karlarni o'qitishda va ularga xizmat qilishda imo-ishora nutqini keng qo'llanishi surdopedagoglarni tayyorlash tizimida uning rolini qayta ko'rib zaruratini ta'minladi.

³⁷ Зайцева Г. Л. Использование жестовой речи на уроках литературы в вечерних школах глухих и слабослышащих. — Л.: Л ВЦ ВОГ, 1981. — 51 с. Зайцева Г. Л. Зачем учить глухих детей жестовой речи? // Дефектология. — 1995. — № 2. — С. 3—8.

1.2. Daktil, imo-ishora nutqiga o'rgatish -ijtimoiy-pedagogik zarurat sifatida

Zamonaviy bilimlarga ega, mustaqil fikrlaydigan, kelajakka ishonch bilan qaraydigan barkamol avlodni tarbiyalash haqida g'amxo'rlik qilish davlatimiz siyosatining ustuvor yo'nalishidir. Mamlakatimizda hayotga tatbiq etilayotgan demokratik va bozor islohatlari talablariga javob beradigan kadrlarni tarbiyalash, ularga ta'lim berish va tayyorlash tizimi tubdan isloh qilindi. Bu borada shakllangan qonunchilik bazasi mazkur jarayonlarning mustahkam huquqiy asosi bo'lib xizmat qilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev aytganlaridek: «Biz jamiyatimizdagi quyi pog'onadagi tartib, intizom va mas'uliyatni mutlaqo o'zgartirmoqchimiz. Eng zaif tomonimiz – yoshlar bilan shug'ullanmayapmiz. Buni gapirish oson, endi shug'ullantiradigan tizim joriy etishimiz kerak. Mas'uliyatli odamlarni shu lavozimlarga qo'yishimiz kerak»³⁸. «Ta'lim to'g'risida»gi Qonunning qabul qilinishi ushbu muhim sohada chuqur islohatlarning yangi bosqichini boshlab berdi. Mamlakatimizda ta'lim taraqqiyoti shaxs, jamiyat va davlatning iqtisodiy, ijtimoiy, ilmiy-texnik hamda madaniy ehtiyojlarini ta'minlaydigan ustuvor soha sifatida qonunan belgilab qo'yildi. Har jihatdan barkamol shaxsni tarbiyalash, jamiyat hayotining turli sohaları uchun yuqori malakali, raqobatbardosh mutaxassislar tayyorlash – mamlakatimiz ta'lim tizimidagi islohatlarning bosh maqsadidir. O'qituvchi-surdopedagoglarni kasbiy tayyorlash sohasi yangi g'oyalar, konsepsiyalarga, innovatsion usullarga muhtoj bo'lib, ularni qo'llash natijasida yuqori malakali mutaxassislar ko'magida kar va zaif eshituvchi bolalarga ta'lim berish, ularni ijtimoiy hayotga moslashtirish jahon andozalari darajasiga ko'tarilishi mumkin. Zamonaviy mehnat bozorida nafaqat bilimli, balki turli toifadagi insonlar bilan imo-ishora nutqi vositasida muloqatga kirisha oladigan, jamoada ishlash qobiliyatiga ega, o'zgalarni qiziqtirib, jalb eta olish singari qator muhim ijtimoiy malakalarga ega mutaxassis ko'proq ustunlikka ega. Imo-ishora nutqi vositasidagi katta hajm va turli mazmundagi axborotlarni egallay olish, ularni tahlil etish, tizimlash, mustaqil xulosa chiqarish, shaxsiy qarorlar qabul qilish va mazkur qaror natijalarini oldindan ko'ra bilish singari qobiliyatlar ham muhim rol o'ynaydi. Sanab o'tilgan faoliyat shakllari kommunikativ saviyaning muhim elementi bo'lib, shaxsning tegishli sifatlarini

³⁸ Ш.М.Мирзиёев [Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. - Тошкент: «Ўзбекистон», 2016. -56 б.](#)

shakllantirish va rivojlantirish ishlari esa – mutaxassislar tayyorlashning dolzarb vazifasi hisoblanadi.

Mutaxassis oldiga qo'yilayotgan talablar majmuasida imo-ishora nutqini mustaqil o'zlashtira olish ko'nikmasi katta o'rin egallab bormoqda. Shu bois, raqobatbardosh surdopedagog mutaxassislarni tayyorlash imo-ishora nutqiga o'rgatishni yangi texnologiyalarini qo'llashning usul, metod va vositalari bilan qurollantirishdan iborat. Zero, taniqli olim va pedagog F.F.Rau ta'kidlaganidek: «O'tmish surdopedagoglarning tajribasi, surdopedagogikaning rivojlanish tarixi haqida to'liq ma'lumotlarga ega bo'lgan surdopedagoggina o'tmish xatoliklarini takrorlashdan kafolatlanadi hamda ishiga ijodiy yondasha olish va o'z g'oyalarini ishonchli tarzda olg'a sura olish imkoniga ega bo'ladi»³⁹.

XVI—XVII asrlarda individual o'qitish rivojlangan davrda, keyinchalik eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitish va tarbiyalashning jamoaviy (maktab) shakli boshlangan XVIII asrda surdopedagoglarni maxsus tayyorlash amalga oshirilmagan. O'qituvchilar moslashishgan va kar bolalar bilan ishlagan hamkasblarining tajribalari qo'llashgan ⁴⁰. Bu davrda eng muhim deb amaliy tayyorgarlik, kar bolalarni o'qitishning va ular bilan muloqot qilishning maxsus qoidalarini egallash bo'lgan.

Ko'pincha pedagogik ishni individual yoki maktab ta'limni olgan karlar olib borgan. Ular o'zlarni o'qitishda foydalanilgan usul va qoidalarni, hamda atrofda qilarni tajribasini qo'llashgan. Ba'zida bunday faoliyat xalqaro mavqega ega bo'lgan. Masalan, R.A.Sikarning shogirdi, karlarning Parij Milliy instituti bitiruvchisi kar Klerk (1785—1869), AQShga borib, u yerda Sh.M.Delepe tizimi bo'yicha karlarni o'qitishning tajribasini tarqatgan. N.M.Nazarovanning ma'lumotlariga ko'ra, karlar uchun maktablarga o'qituvchilarni maxsus tayyorlash muammosi XVIII asrning ikkinchi yarmida, maktabda o'qitish boshlanishi bilan paydo bo'lgan ⁴¹.

Lekin maqsadli ravishda tayyorlash faqat XIX asrdan boshlangan. U asosan surdopedagoglar kurslarida olib borilgan (Germaniya — 1812; Italiya — 1865; Fransiya — Parijdagi Pereyra nomidagi Institut huzurida - 1875; Polsha

³⁹ Сурдопедагогика / Под ред. М.И. Никитиной. -М., 1999. - 86 с

⁴⁰ Назарова Н. М. Развитие теории и практики дефектологического образования. Сурдопедагогика: История, современные проблемы, перспективы профессиональной подготовки. — М., 1992. — 163 с.

⁴¹ Назарова Н. М. Развитие теории и практики дефектологического образования. Сурдопедагогика: История, современные проблемы, перспективы профессиональной подготовки. — М., 1992. — 163 с.

— 1844; Vengriya — 1890; Rossiya — 1898). Bu muammoni yechish uchun o'qituvchilarni o'qitishning maqsadi, vazifalari, mazmunini aniqlash, bunday o'qitish mazmunini ishlab chiqish zarur edi. Bunday tayyorgarlikning maqsadi xalq maktabi o'qituvchisining kasbiy mahoratini oshirish, uni sifat jihatdan yangi darajaga ko'tarish – kar-soqovlarni o'qitish san'atiga o'qitishdan iborat. Surdopedagogning pedagogik faoliyati o'ziga xosligi tufayli imo- ishora nutqini o'rganish zarurati juda erta anglab boshlandi. Masalan, V.F.Gauderingning fikricha, “kar-soqovning ko'nglini topishga” hamda kar-soqovlar nutqidagi mantiqiy va grammatik xatolarni tushunishga, boshqa vositalar bilan so'z yoki iborani tushuntirishga imkon bo'lmaganida yordam beradigan kar-soqovlarning tabiiy imo-ishora nutqini bilishi kerak.⁴²

1912 yida Parijda o'tkazilgan karlarning Uchinchi xalqaro qurultoyi “ ... hech kim, maxsus diplomga ega bo'lmagan karlar uchun maktabda o'qitishi mumkin emas”ligi taklif qildi va “ ... kar-soqovlarni o'qitishning eng yaxshi tizimi barcha ular uchun foydali deb topilgan va aralash tizimga kiruvchi usullarning so'z, yozuv, daktilologiya va belgilar birligi bo'lishi kerak” deb ta'kidladi⁴³. Yosh kar-soqovlar uchun klassik mimika bo'yicha har haftada o'tkaziladigan kurslarni ochish to'g'risida takliflar berilgan.

“Sof og'zaki usul”ni hukmronligining butun davrida ishora nutqi surdopedagoglarni o'qitishning predmeti bo'lmagan. XX asrning 70-chi yillarida imo-shora nutqiga munosabat o'zgardi, tadqiqotlar paydo bo'ldi. Imo-ishora nutqini jahonning ko'p universitetlari kurslarida o'rganib boshlashdi (Galladet, Vashington va boshqalar).

Yetmishinchi yillar oxiri – 80-chi yillar boshida, imo-ishora tilning rasmiy mavqei oshishi, “bilingvistik yondashuv” paydo bo'lishi munosabati bilan Yevropa va Amerika pedagogik universitetlarining aksariyatida (Stokgolm, Xelsinski, Berlin, Bristol, Polsha, London, Gamburg va boshqalar) nazariy masalalar o'rganilgan. Imo-ishora tilida muloqotning amaliy ko'nikmalariga o'qitish tizimi ham qayta qurildi.

Masalan, Gamburg universitetidagi imo-ishora tiliga o'qitish dasturini ko'rib chiqamiz. Unda ta'kidlanadiki, imo-ishora tillari uzoq vaqt mobaynida

⁴² Гаудеринг Ф. В. Практика обучения и воспитания глухонемых, основанная на действительных жизненных потребностях воспитанников / Перевод Е. Г. Ласточкиной под ред Ф. А. Рау // ВП гос. имп. Марии Феодоровны о глухонемых. — 1909—1910. — № 7—9. — С. 200—213.

⁴³ Третий международный съезд глухонемых в Париже 1—2 августа 1912 года: Резолюция первая, части 3, 4 // ВП гос. имп. Марии Феодоровны. — 1913. — № 11—12. — С. 320—325.

o'z ifodasini uni to'laqonli til sifatida inkor etilishda topgan siquvdan keyin, XX asrning 70-chi yillaridan boshlab xalqaro tilshunoslik tadqiqotlarida alohida o'rinni egallaydi va tabiiy tillar sifatida tan olinmoqda. Karlar imo-ishora nutqi egalari sifatida o'z tili huquqiga, jumladan uni o'rganishga da'vo qilishi mumkin ⁴⁴.

Ta'kidlanadiki, imo-ishora tilini tadqiq qilish, uni karlar bilan barcha ishlaydiganlar tomonidan o'rganish nafaqat maqsad, balki ijtimoiy-siyosiy majburiyat deb hisoblanadi. Ishora tili, tilning alohida fazoviy-vizual turi sifatida karlarning reabilitatsiya va ijtimoiylashuvi asoslari va shartlarini, karlar jamiyatlarini til bo'yicha ozchiliklar sifatida ishlashini ta'minlaydi. Dastur uch bo'limdan iborat:

- nutqiy amaliyot;
- lingvistika, sotsiologiya;
- karlar mikrosotsiumlari madaniyati.

“Nutqiy amaliyot” bo'limida nemis imo-ishora nutqi to'g'risida amaliy qobiliyat va bilimlarni shakllantirish vazifasi qo'yiladi. Undan tashqari, ikkinchi imo-ishora nutqi sifatida nemis tilli, qo'shni mamlakatlar va AQShning bir nechta ishora tillari taklif etiladi.

«Lingvistika» bo'limida ishora tilida til refleksiyasi o'rganiladi. O'rganish ham tizimli-lingvistik savollarni (belgilar nazariyasi, leksikologiya, grammatika, semantika, pragmatika), ham ishora tilni qo'llash sohasini qamrab oladi. Psixolingvistika imo-ishora nutqi paydo bo'lishi va rivojlanishi masalalari va uning kognitiv, ijtimoiy va hissiy imkoniyatlarini ochib beradi.

Karlar bilan ishlaydigan bo'lajak mutaxassislar uchun ularning barcha sohalaridagi faoliyatiga kasbiy-maxsus tayyorlashning uch darajasi taklif etiladi:

1. Imo-ishora nutqi bo'yicha tadqiqotlarini tayyorlash. O'qitish semiotika (belgilar tizim) va lingvistika sohalaridagi akademik faoliyatni nazarda tutuvchi ishora tilidagi amaliy va nazariy kompetensiyani ta'minlashi kerak. Bu ishora tillarda kompetentli mutaxassislarda oshib borayotgan ehtiyojni vujudga keltiruvchi ishora tiliga bo'lgan qiziqishni ortishi bilan bog'liq.

2. Imo-ishora nutqi tarjimonlarini tayyorlash. Germaniya Asosiy qonuni va karlarning o'z ishora tiliga huquqidan kelib chiqib, tarjimonlar karlar va eshitish qobiliyati borlar o'rtasidagi “kommunikativ ko'pri” sifatida ko'riladi.

⁴⁴ Vorläufiger Studienplan für das Fach Gebärdensprachen. Universität Hamburg, 1988. — 11 s.

3. Imo-ishora nutqi sohasidagi kar o'qituvchilar, o'qituvchilar, maktabgacha muassasalar tarbiyalovchilari, ijtimoiy pedagoglar, psixologlar, tibbiy xodimlar, ruhoniylar, huquqshunoslar va boshqalarni tayyorlash. Bu shaxslar uchun ishora tillarni o'rganish bo'yicha chuqurlashtirilgan va kengaytirilgan o'quv kursi nazarda tutiladi.

Imo-ishora nutqi bo'yicha ko'p pog'onali tayyorlov universitetda tahsil olishning butun davrida olib boriladi. Imo-ishora nutqini bo'sh egallaydigan yoki umuman egallamaganlar uchun dastlabki intensiv kurs taklif etiladi. U har haftada 16 soatni tashkil etadi. Keyin 1-chi semestrda 4-chi semestrgacha – kirish bosqichi, 5-chi kursdan 8-chi semestrgacha – asosiy bosqich, 9-chi va 10-chi semestrlarda – imtihonli bosqich.

O'qitishning har bir bosqichidan so'ng uni muvaffaqiyatli yakunlanganligi to'g'risida guvohnoma beriladi. Bu hujjat keyingi pog'onadagi mashg'ulotlarga kirishishga huquq beradi. Imo-ishora nutqi asosiy bo'lgan shaxslarda o'quv rejasiga ko'ra ishora tilini o'rganishga har hafta 60 soat ajratiladi, Imo-ishora nutqi ikkinchi til bo'lganlarga – 35 soat. Bu soatlar bir tekisda kirish va bosh fazalarga taqsimlanadi. O'qitish davomiyligi uzaytirilishi yoki qisqartirilishi mumkin, lekin bir semestrda ko'pga emas. Kar bolalar va kattalar uchun muassasalarida amaliyot ham nazarda tutilgan.

O'quv jarayoni ma'ruzalar kursi, amaliy mashg'ulotlar va seminarlardan iborat. Talabalar tadqiq qilish ishi deb hisoblangan kollokviumlar ham o'tkaziladi. Ularda turli ilmiy muammolar tahlil qilinadi yoki aniq tadqiqot masalalari muhokama qilinadi. Tadqiqiy kollokviumlar imtihon kollokviumlari deb hisoblanadi.

Dastur ishora tillari bo'yicha xalqaro tadqiqotlar natijalariga asoslangan, va Gamburg universiteti turli sohalarda kasbiy faoliyatga ishlashga mo'ljallangan mutaxassislarni tayyorlaydi.

Rossiyada surdopedagoglarni tayyorlash 1809 yilda boshlangan. Pavlovsk shahrida kar-soqovlarning tajribaviy o'quv yurti huzurida bir nechta eshitish qobiliyati bor bolalar, oddiy gimnaziya yuqori sinf o'quvchilari kar bolalar bilan birga yashashgan va ular bilan muloqot qilish vositasi sifatida imo-ishora nutqini egallashgan. Gimnaziyani tugatib, ular o'quv yurtida o'qituvchi sifatida qolishgan. Keyin bu amaliyot Peterburgdagi kar-soqovlar uchun o'quv yurti Ustavida muhrlandi. Tayyorlashning bu shakli past samarali bo'lib chiqdi. Surdopedagogning og'ir mehnati bu kasbni ongli ravishda tanlashni talab qilardi.

Rossiyada surdopedagoglarni ixtisoslashgan va markazlashtirilgan tarzda

tayyorlash XIX asrning oxirida boshlandi. Bunday tayyorlashning birinchi shakli Peterburg kar-soqovlar o'quv yurti huzuridagi imperator Mariya Fyodorovna qaramog'idagi Pedagogik Kurslar (1898—1915) bo'ldi⁴⁵. Kurslar direktori F.S.Matveyev ular faoliyati yo'nalishini quyidagi ta'riflagan: “Kurslarning asosiy vazifasi – kar-soqovlarni o'rgatishga bag'ishlagan shaxslarga shunday tayyorgarlik berishki, ular eshitish qobiliyatidan mahrum bo'lgan bolalarni tarbiyalash va o'qitishga ongli ravishda munosabatda bo'lishga, eshitish hamda nutq buzilishlarning turli shakllarini tushunish va tegishli choralarni ko'rishga qodir bo'lsin”⁴⁶.

Kurslar dasturlari mazmuni o'qituvchilarni “sof og'zaki usul” tizimi bo'yicha ishlashga tayyorlashni ta'minlashni, o'qituvchilarning ilmiy, pedagogik va umumiy defektologik darajasini kengaytirishni, o'qituvchilarni karlar bilan ishlashdagi pedagogik va ijtimoiy funksiyalarni bajarishga tayyorlashni ta'minlashi kerak edi (N.M.Lagovskiy)⁴⁷.

Dasturga kar-soqovlarni tarbiyalash va o'qitish nazariyasi va tarixi masalalari, kar-soqov o'qituvchilarga talablar bo'limi, hamda barcha o'quv predmetlar bo'yicha o'qitish metodikalari kiritilgan edi. Undan tashqari, surdopedagogikaning asoslari, amaliy fonetika, pedagogik psixologiya, til psixologiyasi, maktabgacha yoshdagi kar-soqov bolalar bilan mashg'ulotlar metodikasi va logopediya asoslari o'rganilgan. Tinglovchilarni kar-soqovlar uchun qonunlarning xususiyatlari bilan tanishtirishgan va hokazo.

Ilg'or rus surdopedagoglar karlarning shaxslararo muloqotning vositasi sifatida ishora nutqni egallash zarurligini tushunishgan. Shuning uchun, o'quv-tarbiyaviy jarayondan ishora nutqni inkor qiluvchi “sof og'zaki usuli” hukmronligiga qaramasdan,” surdopedagoglarni tayyorlash dasturiga ishora nutqi kursiga kiritilgan edi.

N.D.Yazikov muallifligidagi Mimika bo'yicha darsturga ko'ra tinglovchilar “mimikaga taalluqli atamalar”, “o'qituvchilar va kar-soqovlarning tarbiyalovchilariga mimikaning ahamiyati” hamda “kar-soqovlar

⁴⁵ Программа Педагогических Курсов Попечительства гос. имп. Марии Феодоровны о глухонемых. — 1907—1908. — № 2. — С. 76—88.

⁴⁶ Матвеев Ф. С. Подготовка учителей и учительниц для обучения глухонемых детей: Доклад на Первом всероссийском съезде по вопросам народного образования 30 декабря 1913 // ВП гос. имп. Марии Феодоровны. — 1914. — № 1—2. — С. 5—11.

⁴⁷ Лаговский Н. М. Обучение и признание глухонемых в России // ВП. гос. имп. Марии Феодоровны. — 1905—1906. — № 1—12; 1906—1907. — № 1—9.

maktablari uchun” nazariy ma’lumotlar olishgan, “tabiiy va sun’iy ishoralar”, “daktilologik alifbe”, “raqamlash” o’rganilgan. Mimika (ishora nutqi) yordamida kar-soqovlar bilan suhbatlarni o’tkazish, davlat organlarida (sud, notarius va hokazo) kar-soqovlardan ma’lumot olish qobiliyat va ko’nikmalari, shakllantirilgan⁴⁸. Inqilobdan keyin surdopedagogning kasbiy ta’limi davlat siyosati bilan belgilangan. Masalan, 1920 yildan boshlab, defektologlarni tayyorlash oliy tizimga, 1924-1925 yillardan esa – oliy pedagogik ta’lim tizimiga kiritildi.

“Sof og‘zaki usul”ni bekor qilinishi va Imo-ishora nutqini yordamchi vosita sifatida tan olinishiga qaramasdan, ishora nutqi surdopedagoglarni kasbiy tayyorgarligi elementiga aylanishgacha ko‘p yillar o‘tdi [⁴⁹.

«Daktilologiya. Ishora nutqi» ilk bor fakultativ sifatida 1957 yilda kiritilgan. Qisqa muddat ichida (24 soat) talabalar tomonidan ishora leksik minimumni (200-250 ishora) o‘zlashtirish nazarda tutilgan.

Faqat 1977 yilda A.G.Gerankina tomonidan pedagogika institutlari uchun birinchi “Defektologik mutaxassisliklar uchun mimika va daktilologiya (daktil va ishora nutqi)” nomli dastur ishlab chiqildi. Daktil va ishora nutqi karlar uchun maktablariga pedagoglarni tayyorlash tuzilmasining ahamiyatli komponentiga aylandi⁵⁰. Hajmi 40 soatli (6 soat ma’ruzalar, 34 soat laboratoriya mashg‘ulotlari) kurs uchinchi kursga o’rganilgan. Kursning ma’ruzalar qismida Imo-ishora nutqi haqida nazariy ma’lumotlar berilgan, ularni bevosita va teskari tarjimai xususiyatlari ochib berilgan, o‘qituvchini kar o‘quvchilarning ishora va daktil nutq madaniyatini hamda karlarning umumiy madaniyatini oshirishdagi roli ta’kidlangan. Dastur hajmni (1000 nutqiy ishora), metodikani (so‘z nutqini ishora nutqiga va Imo-ishora nutqini so‘z nutqiga tarjima qilish) aniqlagan, unda ishora nutqi texnikasini mustaqil takomillashtirish bo‘yicha tavsiyalar berilgan. Dasturda Imo-ishora nutqini o‘rgatish qurilgan mavzular ro‘yxati keltirilgan. Fikrimizcha, dasturning jiddiy nuqsoni – bu har bir mavzuga leksik material yo‘qligi sanaladi. Dasturga muvofiq 45 daqiqa o‘quv vaqt ichida 30 ta yangi ishorani o‘zlashtirish kerak.

⁴⁸ Программа Педагогических Курсов Попечительства гос. имп. Марии Феодоровны о глухонемых. — 1907—1908. — № 2. — С. 76—88.

⁴⁹ Всероссийское совещание по вопросам обучения и воспитания глухонемых (Москва, 1938): Тез. докл. — М.: Наркомпрос, 1938. — 32 с.

⁵⁰ Геранкина А. Г. Мимика и дактилология (дактильная и жестовая речь). Программы педагогических институтов. — М., 1977. — 17 с.

Biroq o'quv qo'llanma yo'qligi tufayli talabalar o'z konspektlariga har bir ishorani yozishga majbur bo'lardi. Bu jarayon o'quv vaqtni yetarli darajada sarflanishini talab qiladi. Shuning uchun ishora nutqida muloqot qilish amaliyotiga juda kam vaqt ajratilardi. 1983 yildagi o'quv rejasida soatlar soni oshirildi va 56 soatni tashkil etdi.

1986 yilda «Daktilologiya. Ishora nutqi» kursining G.L.Zayseva tomonidan ishlab chiqqan yangi kursi paydo bo'ldi⁵¹. Muallifning ko'p yillik ilmiy-tadqiqot va pedagogik faoliyati unga ma'ruza kursining mazmunini jiddiy kengaytirishga imkon berdi. Kursga imo-ishora nutqi psixologiyasi, lingvistikasi, psixolingvistikasi sohalaridagi eng yangi mamlakatdagi va xorijdagi tadqiqotlar natijalarini aks ettiruvchi ma'lumotlar kiritildi. Bu esa talabalar Imo-ishora nutqi rivojlanishi va lingvistik tuzilmasining asosiy qonuniyatlari to'g'risida chuqur bilimlar olishini ta'minlaydi. Surdopedagogika tarixidagi ishora nutqiga kurashuvchi, qarama-qarshi qarashlarni tanqidiy ko'rib chiqish talabalarga inson jamiyati rivojlanishi dinamikasini inobatga olgan holda ishora nutqi muammosiga yaqinroq kelishga imkon beradi. Amaliy maqsad ham belgilangan: bo'lajak surdopedagoglarda o'quvchilar bilan daktil va ishora nutqi yordamida muloqot qilish qobiliyatini hamda ishora tarjimai birlamchi ko'nikmalarini shakllantirish deb belgilangan. Afsuski, dasturga leksik material ilova qilinmagan. Bu dastur Toshkent davlat universitetida surdopedagoglarni tayyorlashga ham asos qilingan.

O'zbekistonda defektolog-mutaxassislar tayyorlash deyarli ellik bir yil avval yo'lga qo'yilgan va o'sha vaqtda Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti (instituti) O'rta Osiyo va Qozog'istonda anomal bolalar ta'lim-tarbiyasi bilan shug'ullanuvchi kadrlarni tayyorlaydigan oliy ta'lim dargohi hisoblangan. 1966-yilda Xalq ta'limi vazirligi taklifi bilan Kengash chaqirildi. Ushbu kengashda sobiq O'zSSR maorif vaziri o'rinbosari S.A.Panchenko, ilmiy kotib – M.N.Xodjayeva, O'zbekiston pedagogika fanlari ilmiy tekshirish institutidan N.R.Raxmanov, 66-yordamchi maktab direktori G.Sh. Aytmetova, 1-sonli maxsus internatdan A.N.Sitkovskaya, D.M.Orenberg, defektologiya sohasi bo'yicha yetuk Rossiyalik olimlardan professor, fan doktorlari M.I.Zemsova, M.S.Pevzner, V.G.Petrova, fan nomzodi M.I.Kuzmiskayalar ishtirok etdilar. Kengashda asosiy ko'riladigan masala «O'zbekistonda defektolog kadrlarni tayyorlash» masalasi edi. Kengashda ushbu

⁵¹ Зайцева Г. Л. Дактилология. Жестовая речь. Программы педагогических институтов. — М., 1986. — 13 с.

masala o'rganib chiqilib, O'zbekistonda defektolog kadrlar tayyorlash haqidagi qaror qabul qilindi. Ushbu qarordan so'ng 1967-yilda Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika institutining «Pedagogika va psixologiya» fakultetida Defektologiya bo'limi ochildi. 1973-yilda pedagogika va psixologiya fakultetining "Defektologiya" bo'limida "Surdopedagogika" yo'nalishi ham ochildi, bo'linga 27 nafar talaba qabul qilindi. Shu vaqtdan e'tiboran, zaif eshituvchi va kar bolalar maktabi uchun boshlang'ich sinf o'qituvchilari tayyorlana boshlandi.

1981 yilda defektologiya alohida fakultet maqomiga erishdi va fakultetda talabalar sonining ortib borishi bilan milliy kadrlarni tayyorlashga ham alohida e'tibor berila boshlandi. Bu masalani hal qilish maqsadida fakultetning professor-o'qituvchilari Moskva, Kiyev va boshqa shaharlardagi oliy ta'lim muassasalarining Defektologiya fakultetlariga birlashtirildi. 1981 yilda Defektologiya kafedrasini ikki mustaqil kafedraga bo'lindi: "Oligofrenopedagogika va logopediya" hamda "Surdopedagogika va defektologiyaning klinik asoslari" kafedralari tashkil etildi. Ikkala kafedrada o'n yettita o'qituvchi ilmiy va pedagogik faoliyat olib bordilar. Jumladan, bitta professor, tibbiyot fanlari doktori: M.G.Mirzakarimova, yettita fan nomzodi, dotsentlar: S.Sh.Aytmetova, A.I.Sagatov, I.A.Alimova, R.M.Qoriyeva, S.G.Kim, I.G.Radisheva, E.B.Yem, ikkita katta o'qituvchi: O.S.Maymor, V.S.Raxmanova, yettita o'qituvchi: K.Mamedov, X.Po'latova, N.Mazalova, M.Mirzaxmedova, O.Rogacheva, I.Kislitsina, N.Sosedova shular jumlasidandir.

1999 o'quv yilidan boshlab Defektologiya fakulteti Boshlang'ich ta'lim fakulteti bilan birlashtirildi hamda surdopedagogika, tiflopedagogika, oligofrenopedagogika, logopediya bo'yicha mutaxassislar tayyorlana boshlandi.

O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.A.Karimov tomonidan 2007 yilni "Ijtimoiy himoya yili" deb e'lon qilinishi hamda shu asosida qabul qilingan "Ijtimoiy himoya yili" Davlat dasturida defektolog kadrlarni tayyorlash masalasiga katta e'tibor berildi. Ushbu dasturda belgilangan vazifalar ijrosini ta'minlash maqsadida Defektologiya fakulteti Boshlang'ich ta'lim fakultetidan ajralib chiqdi va fakulteti qoshida "Korreksion pedagogika" va "Maxsus ta'lim metodikalari" kafedralari tashkil etildi. 2016-yilda Defektologiya fakulteti Pedagogika va psixologiya fakulteti bilan birlashtirildi. Ushbu fakultetda Defektologiya, Maktabgacha ta'lim va Psixologiya, Psixologiya faoliyat turi yo'nalishlari faoliyat olib borildi. 2017 yilda

Defektologiya yo‘nalishi bo‘yicha Sirtqi va Maxsus sirtqi bo‘limlari tashkil qilindi.

2018 yilda Defektologiya mustaqil fakultet maqomiga ega bo‘lib, Maxsus pedagogika nomi berildi va fakultet qoshida uchta: Logopediya, Oligofrenopedagogika va Surdopedagogika kafedralari tashkil qilindi. Hozirgi kunda fakultetda kunduzgi va kechki bakalavr, maxsus sirtqi va sirtqi ta’lim yo‘nalishlari bo‘yicha ta’lim yo‘lga qo‘yilgan bo‘lib, ushbu yildan boshlab bakalavr ta’lim yo‘nalishiga oligofrenopedagogika, logopediya, surdopedagogika yo‘nalishlariga talabalar qabul qilindi. Magistratura bo‘limida ham oligofrenopedagogika, logopediya, surdopedagogika mutaxassisliklari bo‘yicha kadrlar tayyorlana boshladi. 2020 yilda Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universitetida jiddiy o‘zgartishlar ro‘y berdi. «Surdopedagogika» mutaxassisligi bo‘yicha «Daktilologiya. Ishora nutqi» kursiga ajratilgan soatlar soni 56 soatdan 242 soatgacha oshdi. Universitetda surdopedagog va surdotarjimon tayyorgarligiga o‘tish munosabati bilan yangi o‘quv rejada kurs ikki mustaqil kursga bo‘lingan: «Daktilologiya» (18 soat laboratoriya mashg‘ulotlariga, birinchi kurs, umumiy defektologik tayyorgarlik) va “Imo-ishora nutqi” (bazaviy kurs – 24 soat laboratoriya mashg‘ulotlari, 6 soat ma’ruzalar, ikkinchi kurs, umumiy defektologik tayyorgarlik); asosiy kurs – 78 soat laboratoriya mashg‘ulotlari va 16 soat ma’ruzalar (uchinchi kurs, surdistlar); asosiy kursni davomi – 70 soat amaliy mashg‘ulotlari va 20 soat ma’ruzalar(to‘rtinchi kurs, surdistlar); 28 soat (beshinchi kurs), 10 soat ma’ruzalar, 18 soat amaliy mashg‘ulotlari. O‘qitish davrida talabalar bitta oraliq va yakuniy imtihon topshiradi. Undan tashqari, maktabda ishora nuqti bo‘yicha uch haftalik pedagogik amaliyot o‘tiladi.

II bob. Daktilologiya barmoq alifbosi, imo-ishora nutqining mohiyati

2.1. Daktil, imo-ishora nutqining mohiyati va uning og'zaki so'zlashuv va yozma nutqqa nisbatan xususiyatlari

Imo-ishora nutqiga o'rgatish maxsus kursini o'qitish mazmuni—o'qitish maqsadlari, vazifalari va o'qitish tamoyillarida mujassamlangan modeli tasavvurlar bilan bog'liq konstruksiyali blok.

Universitetda qabul qilingan talabalar tayyorlashning ikki bosqichli (ikki yillik umumdefektologik o'qitish va uch yillik ixtisoslashuv) tuzilmasini aks etib, blok ikki kichkina blokdan iborat: bazaviy kurs (o'qitishning 2-yili) va murakkablashtirilgan kurs (o'qitishning 3-4-yillari) olib borishni maqsad qildik. Predmet bo'yicha o'qitish chambarchas o'zaro bog'langan va o'zaro ta'sir qiluvchi bloklarning bog'lamlaridan iborat:

ishora nutq lingvistikasi, sotsio-psixolingvistikasiga kirish;

-
- til (ishora) kompetensiyani shakllantirish;
 - ishora tilni kommunikativ-faoliyatli yondashuv (kommunikativ kompetensiyani shakllantirish);
 - ishora iboralarni yetkazish va idrok qilish asosida o'rganish;
 - ishora asosidagi kommunikatsiyani egallash (ishora iboralarni yetkazish va idrok qilish);
 - kar bolalarni ishora nutqni rivojlantirish metodikasiga o'rgatish (axborotni uzatish, kar o'quvchilar bilan ishora muloqotni takomillashtirish),
 - o'quvchilar ishora iboralarini dekodlash.

Birinchi va ikkinchi bo'lim materiali ham bazaviy, ham asosiy kurslarni (o'quv material hajmi belgilangan) o'rganishda taklif etiladi; uchinchi bo'lim materiali esa – o'qitishning faqat murakkablashtirilgan bosqichida taklif etiladi.

O'qitish mazmunida uning birinchi bo'limiga batafsil to'xtalamiz. Bazaviy kurs nutqiy material tanlashni tuzilmaviy-funksional tamoyilini amalga oshirib, biz pedagog va bolalarni darsda va darsdan tashqari vaqtdagi muloqot jarayonida zarur bo'lgan til birliklari, leksik minimum va sintaksik konstruksiyalar modelini tanlandi (2000 matn). Har bir so'z uchun uni barcha matnlarda tez-tez takrorlanishi aniqlandi. Agar so'z barcha to'rt sinf darsliklarida uchragan holda, u tegishli ishora ekvivalentni o'rganish bo'yicha leksik minimum birliklarga qo'shiladi. Shu tarzda 2000 dan ortiq birliklar tanlab olindi. Ulardan 690 so'z (ekspert baholash asosida tanlab olingan) ishoralarni,

ya'ni shu so'zlar ekvivalentlarini o'zlashtirish bazaviy kursning leksik minimumiga kiritildi.

Bazaviy kurs materiali mavzular bo'yicha 11 ta mavzuda tashkil etilgan ("Tanishuv", "Oila", "Oilaviy yumushlar", "Maktab", "Tabiat" va hokazo), bular tarkibiga tuzilma-semantik xususiyatlariga ko'ra tanlangan 600 ishora birliklar taqsimlandi. Har bir mavzu bo'yicha lug'at-minimum predmetlar, amallar, alomatlar va hokazolarni belgilovchi ishoralarni qamrab olgan. Masalan, "Maktab" mavzuda talabalar DIREKTOR, O'QITUVCHI, O'QUVCHI, O'QITISH, BAJARMOQ, TARTIBLI, MASHQ, BAHO va hokazo ishoralar bilan tanishadi; "Tabiat" mavzuda – YOZ, AJOYIB, BOG', KUZ, KO'RKAM, QACHON, ENG va hokazo ishoralar bilan tanishadi. Demak, birdaniga ishora iboralarini qurishga va kommunikativ vaziyatlarga kirishishga imkon paydo bo'ladi ("Men mashqni qanday bajardim?" – "Sen to'g'ri va tartibli yozding, men senga yaxshi baho qo'yaman", "Qaysi faslda bog'da mevalar pishadi?" – "Yoz faslida bog'da mevalar pishadi").

Har bir mavzu bo'yicha ishlash tizimi (mashqlar, ishlash usullari va vositalari) kommunikativ kompetensiyani shakllantirishga, ishora muloqotni rivojlantirish va takomillashtirishga qaratilgan, ularni ta'riflashga keyinroq to'xtalamiz.

Murakkablashtirilgan "Ishora nutq" kursi 30 mavzuga maxsus maktabning tegishli o'quv dasturlariga mos va turli ilmiy, ijtimoiy-siyosiy hodisalarni ifodalovchi ishora leksikaning 2800 yangi birliklari birlashtirilgan. Murakkablashtirilgan kursga kiritilgan mavzular bolalarning kundalik hayoti, o'qish, dam olish, oila, atrof dunyo va hokazolar bilan bog'liq. O'qitishning yakunlovchi bosqichida o'quvchilar bilan mashg'ulotlar o'tkazishga, ularning fuqarolik-huquqiy, oilaviy-maishiy, ijtimoiy-madaniy, subyektli, kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga zarur bo'lgan leksika kiritiladi. Murakkablashtirilgan kursda maxsus bo'lim ajratiladi – talabalarni *kar bolalarning ishora nutqini rivojlantirish metodikasi*.

Birinchi yo'nalish–talabalarda bolalarga ishora nutq yordamida o'quv va boshqa axborotni uzatish bo'yicha qobiliyat va ko'nikmalarni shakllantirish. Bu masalani yechishga zarur bo'lgan ishora va ishora iboralar auditoriya mashg'ulotlari jarayonida o'rganiladi; ulardan foydalangan holda muloqot qilish ko'nikmalari bolalar muassasalarida o'tadigan amaliyot paytida mustahkamlanadi.

Ikkinchi yo'nalish – bo'lajak surdopedagoglarning imo-ishora nutqi vositasidagi kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish.

Bu maqsadni amalga oshirish uchun murakkablashtirilgan kursda darslarda o'qituvchi tomonidan alohida e'tibor predmeti bo'ladigan ishora va ishora iboralarni (masalan, o'quvchilarning faol nutqiga fan, madaniyat, zamonaviy siyosiy hayot hodisalari va boshqalarga oid ayrim ularga notanish ishoralarni kiritish), darsni o'tkazish jarayonida kommunikativ mashqlar va sinfdan tashqari mashg'ulotlarda pedagogik amaliyot paytida o'rganish nazarda tutilgan.

Murakkablashtirilgan kursni mazmuni talabalarda ishora tarjimai birlamchi ko'nikmalarini shakllantirish ham nazarda tutilgan. Ishora tili lingvistikasi, ishora nutqni karlarning kommunikativ va kognitiv faoliyatidagi roli to'g'risida ma'lumotni qamrab olgan bo'lim, asosan, ma'ruza mashg'ulotlarida o'rganiladi. Material bazaviy (6 soat) va murakkablashtirilgan (46 soat) kurslar o'rtasida taqsimlangan va "konsentrik usul" yordamida bayon etiladi: asosiy ma'lumotlar bazaviy kurs o'tilganida ma'lum qilinadi; murakkablashtirilgan bosqichda bu ma'lumotlar aniqlashtiriladi, kengaytiriladi va chuqurlashtiriladi.

O'qitishning texnologiya, usullari — bu talabalar tomonidan dasturlashtirilgan mazmunni o'zlashtirishga mo'ljallangan uslubiy vositalar, uslublar, ishlash turlari va hokazolar tizimi to'g'risida modeli tasavvurlarni tashkil etuvchi blok.

Modelni qurish asosiga qo'yilgan tamoyillarga muvofiq ham an'anaviy, ham yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llash ko'zda tutilgan. Bular to'g'risida batafsilroq to'xtalamiz.

Birinchi darajali masalani yangi ishora bilan tanishganda qayd qilish jarayonini intensivlashtiruvchi ishoralarni ta'riflash vositalarni izlash tashkil etdi. Avvalo, ishora nutqni mustaqil o'rganish (yoki ishora nutqni takomillashtirish) bo'yicha qo'llanma sifatida foydalanilgan I.Geylman [21—24 va boshqalar] monografiyasida taqdim etilgan ta'riflash tizimi yetarli darajada beso'naqay bo'lgan. Masalan, OILA ishorani ta'riflash uchun 37 ta so'z, YETTI ishorani—21 so'z, INSON ishorani—24 so'z kerak bo'lgan. Natijada konspektda uch ishorani ta'riflash quyidagi shaklda bo'ladi:

OILA – jimjiloq va bosh barmoq uchlari birlashmagan holda M harfi ko'rsatilishda birlashtirilgan qo'l panjalari yonma-yon qo'yiladi va o'zidan aylanma tarzda kichik harakat qilinadi; shu payt barcha barmoqlar odamlar birga yashaydi degan ma'noni bildirib birlashtiriladi.

YETTI – kafti o‘ziga qaratilgan chap qo‘l panjasi “besh”ni bildiradi, “ikki” ma’noni bildirib, o‘ng qo‘lning bosh barmoq va ko‘rsatkich barmoqlari kaftga bosiladi.

INSON — “E” harf ko‘rsatilganidek o‘ng qo‘l panjasi, faqat egilgan bilak pastga tushiriladi, bunda bosh barmoq va ko‘rsatkich barmoq gorizontal bo‘ladi.

Odatda, talabalar avval ishora ta’rifini so‘zma-so‘z bajarishadi keyin yozuvlarda ahamiyatsiz qisqartmalarga yo‘l qo‘yiladi, mashg‘ulotni oxirida esa unda o‘qish soddaligi va qisqartirilgan yozuvlar tushunarligi tasavvuri shakllanadi va qisqartmalar soni ko‘payadi. Yozuvlarni zerikarliligi va uning natijasidagi toliqish ishora nutqni o‘zlashtirish motivatsiyasini pasaytiradi. Tabiiyki, mashg‘ulot, imtihonlarga tayyorgarlik paytida talabada ta’riflashning bunday varianti bo‘yicha ishorani takrorlash bilan bog‘liq jiddiy muammolar paydo bo‘ladi. Undan tashqari, ishora ta’rifida qanchalik ko‘p so‘z bo‘lsa, uni takrorlash shunchalik qiyin bo‘ladi. Ishora tuzilmasini jiddiy buzuvchi xatolarga tez-tez takrorlanishiga yo‘l qo‘yiladi, bu esa, o‘z navbatda, ma’noli mazmunni buzadi, iboradagi mantiqiy bog‘lanish buziladi.

Ishora o‘qib bo‘lmazlikka olib keluvchi xatolar ham uchraydi. Qo‘l (qo‘llar) harakati bor, lekin noaniq yozuv va noto‘g‘ri takrorlash natijasida ishoraning ma’no mazmuni mavjud bo‘lmaydi.

Subyektiv sabablar qatoriga tillarni o‘rganishga qodir emaslik, past motivatsiya, qo‘llar mayda motorikasini sust rivojlanganligi, fazoviy oriyentatsiyani yetarli shakllanmaganligi, mashq qilinmagan ko‘rish xotiralarni kiritish mumkin.

Keltirilgan sabablarning ba’zilari korreksiyalash ishi yo‘li bilan bartaraf etiladi. Bu maqsadda mayda motorikani, fazoviy oriyentatsiya va ko‘rish xotirani rivojlantirishga ko‘maklovchi maxsus mashqlar tavsiya etiladi. Motivatsiyani oshirish bo‘yicha tarbiyaviy ish olib boriladi.

Amerikalik tadqiqotchi V.Stokuning ishora tuzilmasi to‘g‘risidagi g‘oyasiga tayangan holda, biz ishoralarni yozuv orqali qayd etishga imkon beruvchi shartli belgilar original tizimni ishlab chiqdik. Uning negizida V.Stoku tomonidan ajratilgan ishoraning uch komponentli tuzilmasi:

- a) qo‘lning shakli;
- b) ishora joylashgan joy (lokalizatsiya);
- v) har bir ishora shakllantiruvchi harakatlar (xuddi so‘z fonemalardan tarkib topganidek).

Bu nazariya karlarning boshqa milliy (ingliz, shved, nemis va boshqalar) ishora tillarni tadqiqlashda o‘z tasdig‘ini berdi. G.L.Zaysevaning

ma'lumotlariga ko'ra, rus ishoralar o'z tuzilmasida xuddi o'sha komponentlarga ega [71].

Ishora tuzilmasi ta'rifiga tayanib, biz o'zbek milliy ishora tilning 600 dan ko'proq ishoralarini tahlil qildik. Undan tashqari, rus va xalqaro (Gestuno[152]) ishora tillar qiyosiy tahlil qilindi. Shu tahlil mahsuli sifatida aniq o'quv vaziyatda barcha o'rganilayotgan ishorani lo'nda, yetarli darajada aniq va estetik tarzda yozishga imkon beruvchi yozuv tizimi ishlab chiqildi.

Qo'llar shaklini ta'riflash uchun 32 tavsif, kaft holatini—20 ta; barmoqlar yo'nalishi—10 ta; ishora lokalizatsiyasini—46 ta; qo'llar harakatini—61 ta; panja harakatini—10 ta (jami 179 ta'riflash) tavsifdan foydalanish maqsadga muvofiqligi aniqlandi.

Ba'zi belgilar “tug'ilishini” tahlil qilamiz.

Masalan, MUMKIN iborani birlamchi ta'rifi quyidagicha bo'lgan: bu yerda L—chap qo'l, P—o'ng qo'l, O—qo'l shakli, N—ko'krak balandligida, ^—pastga harakat. Yozuv tez-tez takrorlanishi bajarilgan, yetarli darajada yodda qolgan, vaqt tejalishi yaqqol bo'lgan. Bu uslubning kamchiligi shundaki, qo'l (bizning misolida) kafti bilan pastga, yuqoriga, o'zidan tashqariga, o'zi tarafga, chapga, o'ngga qaratilgan bo'lishi mumkin. Barmoqlar ham turli yo'nalishga qaratilgan bo'lishi mumkin: bir-biriga, o'zidan tashqariga va hokazo. Bilakni burilishi belgilanmagan va qo'l (qo'llar) va barmoqlarning burilish bajarilgandan keyingi holatlarning o'zgarishlari mavjud bo'lmagan. Bunday noto'liq yozuvni ko'pincha qo'shimcha so'z ma'lumoti bilan to'ldirish zarur bo'lgan.

Ta'riflashning qo'sh tizimi (belgilar + so'zlar) qo'yilgan masalani kerakli tarzda hal etmagan. Shuning uchun tizim kaftning qo'shimcha yo'nalishlari bilan to'ldirilgan, bunda L — kaft, VN — pastga. Bir holatda “chap qo'l” ma'noda, ikkinchi holatda esa — “kaft yo'nalishi” ma'noda foydalanadigan L belgisi ikkalamchi ma'noga ega bo'ladi, bunday vaziyat esa ma'qul emas, kasr shaklidagi yozuv estetik ko'rinishga ega emas.

Keyingi izlash yozuv tizimini takomillashtirishga qaratildi va uni ta'riflanayotgan ishora tuzilmasiga moslashtirishga imkon berdi. Endi yuqoridagi misol quyidagi shaklga ega: LSHN⁴?⁴. Ishora tuzilmasining kaftlar holati ^—pastga; barmoqlar yo'nalishi ^—o'zidan tashqariga; bilakning burilishi ? va bilak burilishidan keyingi kaftlar va barmoqlar holatlari o'zgarishi O[^] - kaft o'zi tarafga, barmoqlar pastga qaratilgan kabi elementlar qo'shildi. Yozuvning bunday qo'shimchasi ishorani qo'shimcha tarzda so'z yordamida ta'riflashdan butunlay voz kechishga imkon berdi va ma'no mazmunini

bildiruvchi elementlar asosida ishora tuzilmasini yetarli darajada aniq takrorlashni ta'minladi.

O'rganilayotgan tilning ishoralarini leksik birliklar sifatida tahlil qilish natijasida ishora tuzilmasi tarkibini tashkil etuvchi elementlar ulardagi ahamiyatli axborot hajmi bo'yicha teng emasligi aniqlandi. Masalan, birinchi element—"qo'l shakli"—kaftlar holati va barmoqlar yo'nalishini qat'iy ravishda aniqligi ham ko'zda tutadi. Shunday qilib, mazkur element har bir alohida ishora ma'nosini to'g'ri kodlash (yozuv) va dekodlash (takrorlash va o'qish) uchun zarur bo'lgan uch qismdan iborat: qo'l shakli-kaft holati-barmoqlar yo'nalishi. Masalan, YOZ ishorasi- $P \odot O < 01$, DADA- $P^{\wedge} < O$, bu yerda P —o'ng qo'l, $\odot$ —qo'l shakli. YOZ va DADA ishoralarini o'qilishi kaft holati va barmoqlar yo'nalishiga bog'liq. Ishlab chiqilgan tizimni birinchi elementni tashkil etuvchi ikki qismlar bilan to'ldirilishi har bir ishoraning leksik birlik sifatida ma'no mazmunini chegaralashga imkon berdi.

Tuzilmaning ikkinchi elementi—ishoraning fazoda joylashgan joyi. Har bir ishora o'zining alohida ishora fazosiga ega. Ishora boshning tepasida, yuzning oldida, yelka, bo'yin balandligida bajarilishi mumkin. Ishoraning lokalizatsiyasi qat'iy ravishda o'zgarmas. Ishora fazosi o'zgarishi uning ma'no mazmuniga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, BEZORILIK QILMOQ ishora- $LP^{\wedge}XY^*$, bunda chap va o'ng qo'l—shaklida, kaft pastga qaragan, barmoqlar bir-biriga qaragan, ishora fazosi—bel balandligida, navbatma-navbat o'zidan tashqariga va o'ziga harakat. U belgidagi nuqtalar belgilangan joyda tekizishni ko'rsatadi. Agar bir ishora tuzilmasining barcha elementlarini saqlab qolsak, faqat ishora fazosini o'zgartirib ishoraning ko'krak balandligida bajarsak $LP^{\wedge}xNFF$, u holda ishora batamom boshqa ma'noni bildiradi—XIZMAT SAFARI. Ishlab chiqilgan tizim ishorani bir xil ma'noda takrorlash va o'qishni ta'minladi. Yozuv tizimini yakuniy variantida ishora elementlarini ta'riflash quyidagicha bo'ldi: P —o'ng qo'l, L —chap qo'l, LP —chap va o'ng qo'l (1- ilova). Imkon boricha aniq va tejamli xohlagan ishorani yozishga hamda uni yozuv-kodga qarab qiyinchiliksiz eslashga imkon beruvchi belgilar tizimi dissertatsiya tadqiqotning shakllantiruvchi qismida sinalgan.

Shartli belgilar yordamida ishoralarni yozish tizimi bilan bog'liq texnologiyalarni qo'llash mashg'ulotlarga kommunikativ yo'nalishdagi turli ishlarni qo'shishga imkon beradi: dialoglar, poliloglar monologlarni kodlash va dekodlash, iboralarni ochish va hokazo. Bunday mashqlardan an'anaviy usullar (reproduktiv, produktiv va boshqalar) va yo'llar bilan bir qatorda foydalanish kursning kompleks-texnologik uslubiy ta'minotini yaratadi. Bir tomondan, har

bir mavzuni o'rganishni ma'lum umumiy algoritmini qurishga, ikkinchi tomondan – ishora iboralari semantikasiga va mavzuning o'ziga xosligiga eng mos ishlar turlarini ajratishga imkon paydo bo'ladi. Masalan, bazaviy kursni o'tishda har bir mavzu algoritmi quyidagicha quriladi:

- Imo-ishorani bajarish texnikasini egallash va bu ishoralardan sodda iboralarda foydalanish bilan birlamchi ma'lumot olish.

- Talabalarga ishorani ko'rish orqali tanish ko'nikmalarini, kontekst bo'yicha lavhaning asosiy mazmunini tushunish qobiliyatlarni va hokazolarni shakllantirish maqsadida berilgan ishora matnini idrok qilish.

- Yangi ishoralar kiritilgan kodlangan matn bilan ishlash: ishoralarni belgili yozuvlarga qarab idrok qilish, tushib qolgan ishoralarni prognozlash va hokazo.

- Yangi ishoralarni mustaqil ravishda dekodlash.

- To'liq dialoglarni dekodlash, mavzu bo'yicha yangi leksika mavjud luqmalarni, shu hisobdan, talabalar mustaqil tanishgan ishoralarni ham, ishora nutq yordamida tarjima qilish.

- Ishora til grammatikasining ayrim asosiy xususiyatlari bilan amaliy tanishish nazarda tutilgan. Mashqlarga kiritilgan iboralarni qiyosiy tahlili ishora tilning qator o'ziga xos morfologik va sintaksik paradigmalarini aniqlashga, ishora til turli ma'nolarni ifodalashga vositalarni keng to'plamiga egaligini tushunishga imkon beradi.

- Ketma-ket murakkablashadigan, yanada yoyilgan va batafsil dialoglarni dekodlash. Savolning so'z matni savollar belgili ishora yozuvlariga qarab tiklanadi, javob luqmalar esa ishoralar ko'rinishda quriladi.

- Rasmlar seriyasi bilan ishlash: vaziyatlarni ishora orqali tavsiflash, dialoglar qurish, rasmdagi vaziyatga o'z munosabatini, o'z fikrini ifodalash va hokazo. Boshqacha qilib aytilganda, har bir mavzuni o'rganishni yakuniy bosqichida kommunikativ qobiliyatlar dolzarblashtiriladi.

- Uslubiy ta'minot mavzuni o'rganishning turli bosqichlarida foydalanishi mumkin bo'lgan audio va videomateriallar jamlanmasi ko'rinishda berilgan: yangi leksik birliklarni kiritish uchun, mustaqil ishlash uchun (tovush berishni o'qitish mumkin), materialni o'zlashtirish darajasini tekshirish va hokazo.

- Talabalarda kar bolalar bilan muloqot qilish ko'nikmalarini mustahkamlash, ularga amaliy mashg'ulotlarda va bevosita maktabda o'tkaziladigan modellashtirish mavzulardagi turli o'quv va boshqa axborotni ishora nutq orqali uzatish bo'yicha ishlarning alohida usullari, yo'llari va

tashkiliy shakllari foydalaniladi; shuningdek, 3-4-kurslarda “daktilologiya va imo-ishora nutqiga o‘rgatish” mashg‘ulotlari va pedagogik amaliyot vaqtida ishora nutqdan foydalanadigan sinfdan tashqari tadbirlarda qatnashish ko‘zda tutilgan.

- Maktablarda o‘tkaziladigan mashg‘ulotlarning asosiy foydaliligi shundaki, talabalar ishora nutq egalari, ya’ni kar bolalar bilan ularning o‘qish jarayonida va kundalik hayotida ishora nutqi orqali muloqot qiladi. Eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalarni bilan birgalikda faoliyat (o‘qish,o‘yin,mexnat), maxsus maktabdagi turli bayram tadbirlari motivatsiyani oshiradi, bolalarni ishora nutqini, ularni dialoglardagi va ayniqsa, qiyin bo‘lgan, poliloglardagi luqmalarni aniqroq tushunishga ko‘maklashadi.

- Maktabda amaliy mashg‘ulotlarida, pedagogik amaliyot vaqtida ishora nutqni o‘zlashtirish va rivojlantirishni boshqarishning ma’nosi quyidagicha: talabalarni darslar, darslardan tashqari tadbirlarga va hokazo mustaqil tayyorlanishni uslubiy quvvatlash (ko‘proq ishora kommunikatsiyasi samaradorligi nuqtai nazardan), yutuqlar va kamchiliklar, xatolarni aniqlash, ularni to‘g‘rilash, ishora kommunikatsiyani yanada takomillashtirish yo‘llarini aniqlash..

- Ishora nutqni shakllantirish bo‘yicha taklif etilayotgan model 2018 yildan boshlab ishlayapti, keyingi to‘rt yilda modifikatsiya qilingan va takomillashtirilgan.

- Birinchi yil o‘qitishdagi kuzatishlar hamda imtihonlar, nazorat ishlar natijalari talabalarning ishora nutqni egallash darajasi yaxshilanayotganligini tasdiqladi. Bu quyidagi taxminga imkon berdi: bitiruvchi surdopedagoglarning ishora nutqni egallash darajasi nafaqat kursni o‘rganish davomiyligini oshirish, balki kommunikativ-faoliyatli yondashuvga asoslangan o‘qitishning yangi modeli va texnologiyalarini malaka oshirish hisobiga ko‘tarildi. Bu farazni tekshirish uchun uzaytirilgan pedagogik eksperiment tashkil etildi, uning natijalari keyingi bobda muhokama qilinadi.

Talabalarda imo-ishora nutqini qo‘llash kompetensiyalarini rivojlantirish samarali modelining zaruriy sharti, har bir talabada kompetensiyaning erishilgan darajasini aniqlash, kompetensiyaning rivojlantirish jarayoni monitoringi bizning modelimizning muhim komponenti deb hisoblaymiz.

Interaktiv metodlar, rivojlantiruvchi texnologiyalar, o‘quv va ijtimoiy loyihalashni qo‘llash ta’lim muassasasining o‘zini o‘zi boshqarish organlarida volontyorlik harakatlarini qo‘llab-quvvatlash, o‘zini o‘zi tashkil etish va o‘zini o‘zi erkin aniqlash prinsiplari asosida quriladigan, alohida hayot tarzini

qurishimiz mumkin emas. Imo-ishora nutqini qo'llash kompetensiyalarini rivojlantirish modeli talaba shaxsiga ta'sir etuvchi ijtimoiy omillarni alohida yondashuv darajalarida, ta'lim muassasasining hayot tarziga alohida e'tibor qaratish, imo-ishora nutqini qo'llash kompetensiyalarini rivojlantirishda individual yondashuvning xususiyatlarining asosiy funksiyalari orqali yoritib o'tilgan.

III bob. Daktil va imo-ishora nutqi belgilarining ta'rifi.

3.1. Eshitishida nuqsoni bo'lgan o'quvchilarga daktil va imo-ishora nutqini o'rganishga qo'yilgan talablar bo'yicha bilimlarni shakllantirish

Qo'l alifbosi (daktilologiya) – eshitmaydiganlar bilan muloqotda qo'llaniladigan belgilar tizimi. U ko'ruv va qo'l panjalari harakati orqali aks ettiriluvchi (barmoqlar harflarni aks ettiradi, ularning tuzilishini qaytaradi) qabul qilishning spetsifik aloqa vositasidir.

O'zbek alifbosida qanchalik harflar ko'p bo'lsa, o'zbek qo'l alifbosida ham shu qadar harflar ko'pdir. Har bir daktil belgisi (daktilema) harfni bildiradi (grafema). Daktil belgilarini o'xshashlik prinsiplari bo'yicha eslab qolish kerak, misol uchun *g, l, o* yoki *k, f* o'xshashligi. Daktil belgilarini o'zlashtirishni yana shu bilan osonlashtirish mumkinki, misol uchun *m-shumumiy* konfiguratsiyaga ega, lekin ular faqatgina qo'shimcha belgilar: barmoqlar, kaftlarning harakati bilan farqlanadi.

Daktil belgilari so'zlarda yeg'iladi va xarfli matn bo'lib qabul qilinadi. Shu tarzda daktil nutqi so'zli nutq shakli hisoblanadi.

Daktil nutqi asos bo'yicha yozma nutq bilan, kelib chiqish funksiyasi bo'yicha yozma nutq bilan o'xshashdir.

Daktillash orqali so'zlashishda ma'lum qoidalarga rioya qilish talab etiladi.

Daktillash qoidalari.

1. Imloviy yozuv meyoriga muvofiq xolda daktillash (orfografik qoidalar bilan).

2. Daktil nutqini artikulyatsiya bilan birga olib borish (xabarni gapirib berish bilan).

3. Daktil belgilarini aniq va tiniq ko'rsatib berish.

4. Daktillashni ravon va uslubiy yetkazish.

5. Daktillanayotgan so'zlar to'xtalishlar bilan, jumlar to'xtashlar bilan ajralishi kerak.

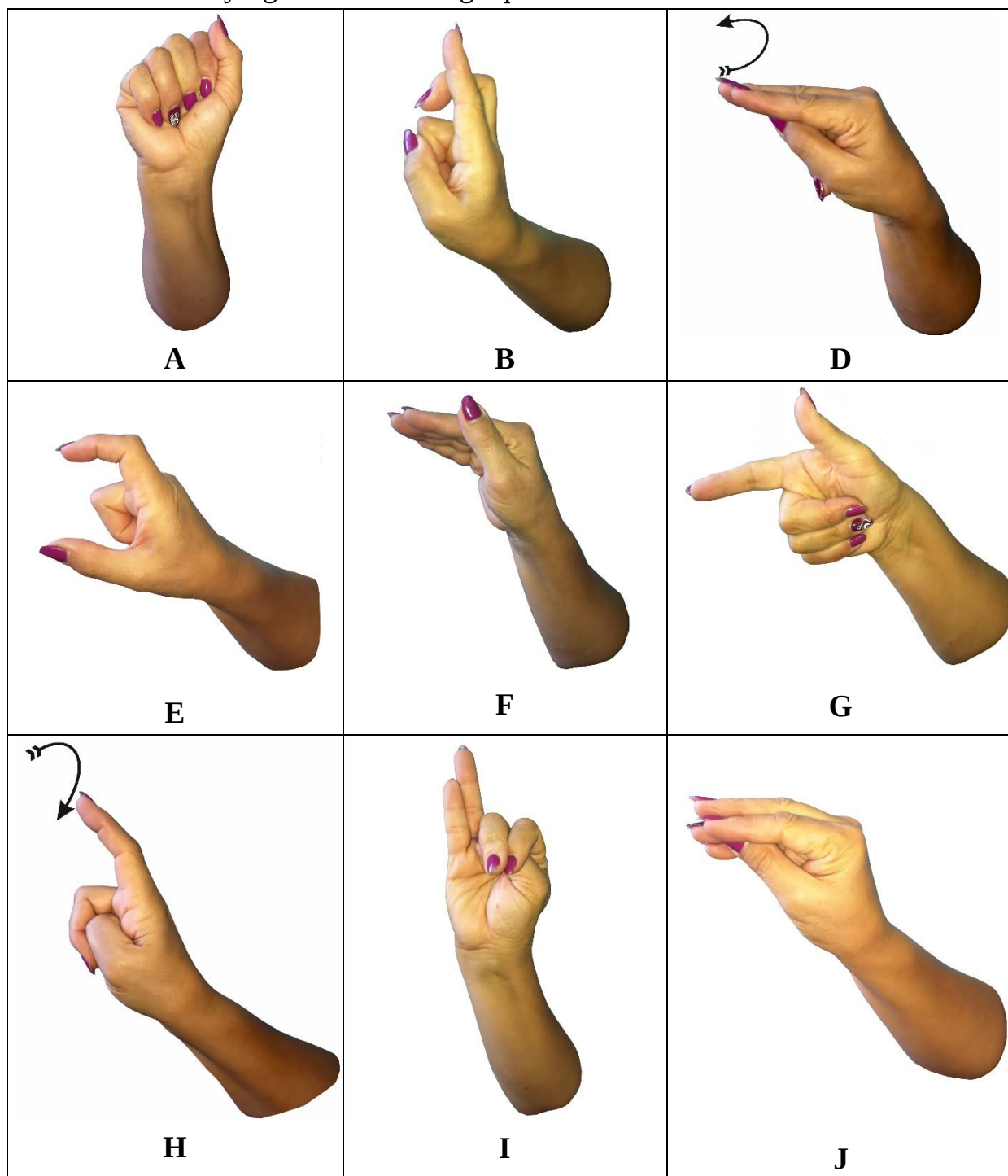
6. O'ng qo'l bilan daktillash.

7. Daktillashda qo'l tirsakdan bukilgan, qo'l panjalari yelka sathida bo'lishi, kaftlar biroz oldinga va o'zi tomonidan suhbatdoshiga yo'naltirilgan holatda bo'lishi kerak.

8. Daktillayotgan qo'l panjasi chap tomonga harakatlanishi kerak.

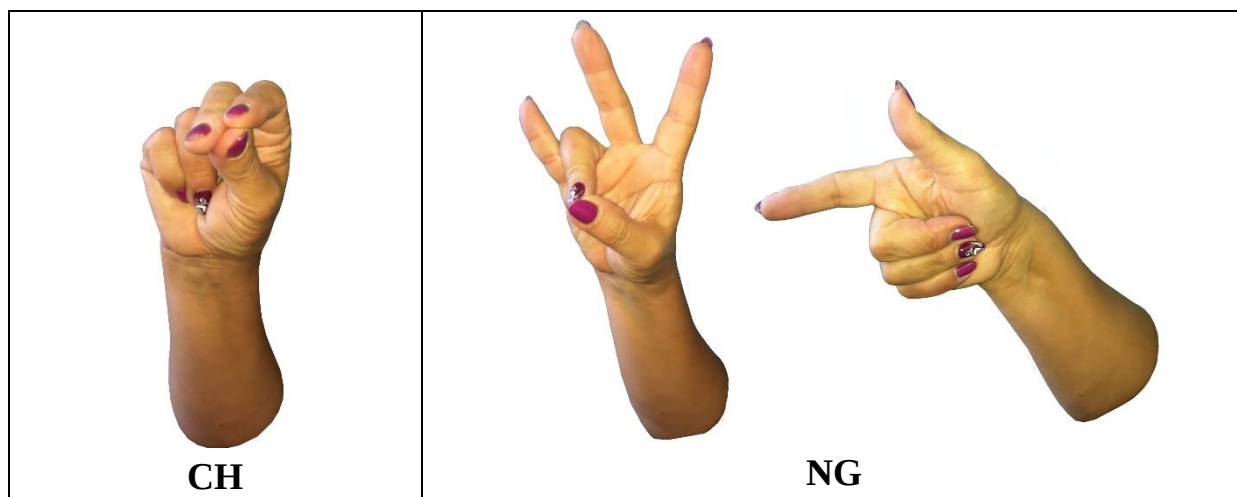
9. Tushunarsizlik yoki xatolikka yo‘l qo‘yish xollarida barcha so‘zlar qayta ko‘rsatilishi kerak.

10. Daktillayotgan suhbatdoshiga qarashi kerak.

 K	 L	 M
 N	 O	 P
 Q	 R	 S

 T	 U	 V
 X	 Y	 Z
 O'	 G'	 SH

Oo'l barmoqlari holati.

	- barcha barmoqlar mushtga yig'ilgan.
	- bosh barmoq rostlangan, qolganlar kaftga bosilgan.
	- ko'rsatkich barmoq rostlangan, qolganlar kaftga bosilgan.
	- ko'rsatkich va bosh barmoq rostlangan, qolganlar kaftga bosilgan.
	- ko'rsatkich va o'rta barmoqlar rostlangan, qolganlar kaftga bosilgan.
	- ko'rsatkich va o'rta barmoq rostlangan, qolganlar kaftga bosilgan, nuqta ko'rsatilgan joyga tegishni belgilaydi.
	- jimjiloq va bosh barmoq kaftga bosilgan, ko'rsatkich, o'rta va nomsiz barmoqlar rostlangan.
	- bosh barmoq kaftga bosilgan, qolganlar rostlangan.
	- kaft ochilgan, barmoqlar rostlangan, raqam harakat boshlanishini belgilaydi.
	- kaft ochilgan, barmoqlar rostlangan.

- jimjiloq va nomsiz barmoq kaftga bosilgan, qolganlar rostlangan.

- kaft ochilgan, barmoqlar rostlangan, raqam harakat boshlanishini ko'rsatadi.

- kaft ochilgan, rostlangan barmoqlar ustidagi egri-bugri chiziq ishora bajarilishida barmoqlar qimirlashini belgilaydi.

- kaft ochilgan, jimjiloq va ko'rsatkich barmoq rostlangan, qolgan barmoq do'mboqchalari birlashgan.

- kaft ochilgan, jimjiloq va ko'rsatkich barmoq rostlangan, qolgan barmoq do'mboqchalari birlashgan, nuqta ikki qo'llik ishorada tegishni belgilaydi.

- kaft ochilgan, o'rta barmoq bukilgan, qolganlari rostlangan.

- jimjiloq va nomsiz barmoq kaftga bosilgan, ko'rsatkich va bosh barmoqlar do'mboqchalari birlashgan.

- musht, ko'rsatkich barmoq bosh barmoq atrofini o'ragan.

- musht, bosh va ko'rsatkich barmoqlar do'mboqchalari birlashgan.

- musht, bosh, ko'rsatkich va o'rta barmoqlar do'mboqchalari birlashgan.

- barcha barmoqlar do'mboqchalari birlashgan (bir chimdim).

- kaft ochilgan, barcha barmoqlar yarim bukilgan.

- bosh barmoq kaftga bosilgan, qolganlar yarim bukilgan.

- bosh barmoq va jimjiloq birlashgan, kaftga bosilgan, qolganlar yarim bukilgan.

- kaft ochilgan, bosh, nomsiz barmoqlar va jimjiloq birlashgan, kaftga bosilgan, qolgan barmoqlar yarim bukilgan.

- barcha barmoqlar birlashgan, kaftga bosilgan, ko'rsatkich barmoq yarim bukilgan.

- barcha barmoqlar kaftga bosilgan, ko'rsatkich barmoq gorizontal holatda rostlangan.

- barcha barmoqlar kaftga bosilgan, ko'rsatkich va o'rta barmoqlar gorizontal holatda rostlangan.

- barcha barmoqlar rostlangan, gorizontal holatda bukilgan.

- nuqta tegadigan joyni ko'rsatadi.

- doiracha ishorani tegmasdan bajaradigan joyni ko'rsatadi.

Kaft yo'nalishi.

- tepaga.

- o'ziga.

- o'zidan.

- chapga.

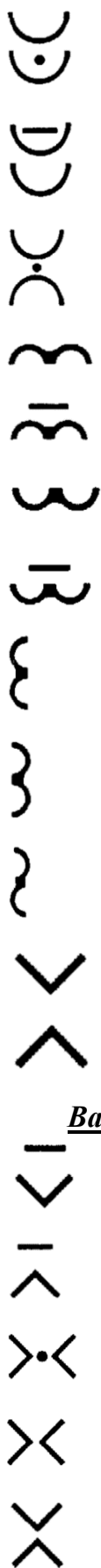
- o'ngga.

- bir-biriga gorizontal.

- biri tepaga, ikkinchisi pastga, ustma-ust.

- bir-biriga vertikal, barmoq do‘mboqchalari bilan tegib turadi.

- tepaga, bir-biriga tegib.

- o‘ziga, bir-biriga tegmasdan.

- biri-biriga tegib.

- biri tepaga, ikkinchisi pastga, bir-biriga tegib.

- ikkalasi pastga, bir-biriga tegib.

- ikkalasi o‘zidan, bir-biriga tegib.

- ikkalasi tepaga, bir-biriga tegib.

- ikkalasi o‘ngga, bir-biriga tegib.

- ikkalasi o‘ziga, bir-biriga tegib.

- ikkalasi chapga, bir-biriga tegib.

- bir vaqtda chapga va o‘ngga, bir-biriga tegib.

Barmoqlar yo‘nalishi.

- pastga.

- tepaga

- o‘zidan

- o‘ziga.

- bir-biriga tegib.

- bir-biriga tegmasdan.

- vertikal, bir-biriga tegib.

- har xil taraflarga, tegib.

- har hil taraflarga.

Ishorani bajarish joyi.

- yuz balandligida.

- og'iz balandligida

- peshona balandligida.

- ko'zlarga tegib.

- burun balandligida.

- chap quloq balandligida.

- o'ng quloq balandligida.

- ikki quloq balandligida.

- ikki lunjga tegib.

- chap lunjga tegib

- o'ng lunjga tegib, peshona balandligida markaz bo'yicha.

- peshonaga o'ngdan va chapdan tegib.

- peshonaga chapdan tegib.

- peshona va engakka tegib.

- engakka tegib,

- engak tagiga tegib.

- boshning tepasiga tegib.

- bo'yin balandligida.

- bo'yin balandligida, tegib.

- bo'yin balandligida, chapdan tegib.

- bo'yin balandligida, o'ngdan tegib.

- yelkalar balandligida, tegmasdan.

- yelkalar balandligida.

- yelkalar balandligida, chap yelkaga tegib.

- yelkalar balandligida, chap yelkaga tegmasdan.

- yelkalar balandligida, o'ng yelkaga tegib.

- yelkalar balandligida, o'ng yelkaga tegmasdan.

- ko'krak markaziga tegib.

- ko'krak balandligida, tegmasdan.

- ko'krak balandligida, bir vaqtda ikki tarafga tegib.

- ko'krak balandligida.

- ko'krak balandligida, chapdan tegib.

- ko'krak balandligida, o'ngdan tegib.

- bel balandligida

- bel balandligida, o'ng tarafga tegib.

- bel balandligida, o'ng va chap taraflarga tegib.

- bel balandligida, tegmasdan.

- bel balandligida, o'ng tarafga tegmasdan.

- bel balandligida, chap tarafga tegmasdan.

- beldan pastroq balandligida.

- - beldan pastroq balandlikda, o'ng tarafga tegib.

- beldan pastroq balandlikda, chap tarafga tegib.
-

- beldan pastroq balandlikda, o'ng va chap taraflarga tegib.
-

- beldan pastroq balandlikda, o'ng tarafga tegmasdan.
-

- beldan pastroq balandlikda , o'ng va chap taraflarga tegmasdan.

Harakat xosiyati.

- chapga.

- o'ngga.

- tepaga.

- pastga.

- o‘ziga.

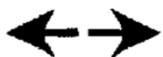
- o‘zidan.

- o‘zidan burchakli, chapga, tepaga.

- o‘zidan burchakli, o‘ngga, pastga.

- o‘z-o‘ziga

- har xil taraflarga.

- bir-biriga vertikal.

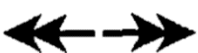
- qaytariluvchi.

- navbatma-navbat, har bir qo‘l bilan alohida.

- ikki qo‘l bilan bir vaqtda tepaga-pastga.

- ikki qo‘l bilan bir vaqtda o‘ngga-chapga.

- har xil tarafga qaytariladigan, tepaga qaytariladigan.

- pastga qaytariladigan.

- o‘ziga qaytariladigan.

- o‘zidan qaytariladigan.

- bir-biriga qaytariladigan.

- chapga, tez.

- o‘ngga, tez.

- tepaga, tez.

- pastga, tez.

- o‘ziga, tez.

- o‘zidan, tez.

- bir-biriga, tez.

- har xil taraflarga, tez.

- navbatma-navbat (chap va o‘ng qo‘l) qaytariladigan, tez,
tepaga-past.ga

- navbatma-navbat (chap va o'ng qo'l) qaytariladigan, tez-tez takrorlanishi.

- o'zidan o'ziga.

- uzuq-uzuq chapga.

- uzuq-uzuq o'ngga.

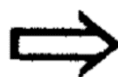
- uzuq-uzuq tepaga.

- uzuq-uzuq o'zidan.

- uzuq-uzuq pastga.

- uzuq-uzuq o'zidan.

- sekin, mayingina chapga.

- sekin, mayingina o'ngga.

- sekin, mayingina tepaga.

- sekin, mayingina pastga.

- sekin, mayingina o'ziga.

- sekin, mayingina o‘zidan.

- sekin, mayingina bir-biriga.

- sekin, mayingina qarama-qarshi taraflarga.

- sekin, mayingina bir-biriga, tegib.

- sekin, mayingina qarama-qarshi taraflarga, boshlang‘ich holat tegib

- bilak.

- bilakni chapga, bilakni o‘ngga burish.

- bilakni chap-o‘nga qaytariluvchi harakat.

- takrorlanadigan, bilakni chap-o‘nga qaytariluvchi harakat.

- bilakni o‘z o‘qi atrofida burish.

- bilakni o‘z o‘qi atrofida takrorlanuvchi burish

- bilakni aylanma harakati.

- qovushtirilgan bilaklar.

- qovushtirilgan tilaklar va bilaklarni bukish: birini – chapga, ikkinchisini – o‘ngga.

- bir chimdim, barcha barmoqlar do'mboqchalari birlashgan.

- ochilgan barmoqlar.

- ikki qo'lli va murakkab ishoralar tavsifini davom ettirish.

- takrorlanuvchi shakl.

- harakat xosiyati.

- harakat xosiyati.

- harakat xosiyati.

- harakat xosiyati.

- harakat xosiyati.

- qo'l tirsak bo'g'imida bukilgan.

- qo'llarni har xil balandlikdagi holati (chap qo'l yuqoriroq, o'ng qo'l pastroq).

- qo'llarni har xil balandlikdagi holati (chap qo'l pastroq, o'ng qo'l yuqoriroq).

«Daktilologiya va imo-ishora nutqi» fanini o'qitishni takomillashtirish maqsadida quyidagi **tavsiyalarni** ishlab chiqdik:

1) «Daktilologiya va imo-ishora nutqi» fanini o'qitishni takomillashtirilgan mazmun asosidagi o'quv-metodik ta'minotini ishlab chiqish va o'quv jarayoniga keng joriy qilish;

2) «Daktilologiya va imo-ishora nutqi» fanini o'qitish jarayonida talabalarda ular tomonidan yaratiladigan imo-ishora nutqi vositasidagi tarjima mahsuliga ijodiy munosabatini shakllantirish;

3) «Daktilologiya va imo-ishora nutqiga o'rgatish»fani bo'lajak surdopedagoglarni tayyorlashda «Daktilologiya va imo-ishora nutqi» fanini asosiy fanlaridan ekanligiga ishontira va qiziqтира olish;

4) talabalar fanni o'rganishga kirishishni boshlab, diqqat bilan «Daktilologiya va imo-ishora nutqi» fanini mavzularini o'rganish, professor-o'qituvchilari bilan maslahatlashish, bitiruv malakaviy ishi mavzusi bo'yicha bosqichma-bosqich yaratishni boshlash.

«Daktilologiya va imo-ishora nutqi» fani o'qitishda quyidagi texnologiyalar faol qo'llaniladi:

Guruhli(jamoaviy) texnologiyalar	•guruhdagi o'quvchilar o'rtasida muloqot jarayonini tashkil qilish orqali amalga oshadi
O'quv jarayonini individuallashtirish texnologiyalari	•pedagogik vosita va o'quv jarayoni tempi hamda ta'lim oluvchilarning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib o'quv jarayoni tashkil qilinadi
O'qitishning o'yinli texnologiyalari	• O'qitishning bir qancha xususiyatli turlariga ega bo'lgan texnologiya
Interfaol o'qitish texnologiyalari	• barcha ta'lim oluvchilarning o'zaro hamkorlikda doimiy faol bo'lish sharoitidagi maxsus shakl
Multimedia texnologiyalari	•Multimedia mahsulotlarini yaratish bilan bog'liq texnologiyalardir
Tarmoq texnologiyalari	•internet tarmog'i orqali muloqot, asosan, ma'lumotlar bazasiga bog'lanish uchun mo'ljallangan
Kompyuterli modellashtirish texnologiyalari	•Obyekt, voqea va hodisalarni modellashtirish orqali o'quv samaradorligiga erishiladi

2.2-rasm. «Daktilologiya va imo-ishora nutqi» fanini o'qitishda qo'llaniladigan asosiy texnologiyalar

Guruhli (jamoaviy) texnologiyalar - o'qitishning bu texnologiyasi guruhdagi talabalar o'rtasidagi imo-ishora nutqi vositasidagi muloqot jarayoni tashkil qilish orqali amalga oshadi. Guruh ikkita yoki undan ortiq talabadan tarkib topishi, bir jinsli yoki har xil jinsli, doimiy va mobil bo'lishi mumkin.

O'quv jarayonini individuallashtirish texnologiyalari. Pedagogik vosita va

o'quv jarayoni tempi ta'lim oluvchilarning o'ziga xos xususiyatlaridan, rivojlanish darajalaridan va shakllangan tajribadan kelib chiqib rejalashtiriladi.

O'qitishning o'yinli texnologiyalari. O'qitishning o'yinli texnologiyalarini quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

- o'rgatuvchi, shug'ullantiruvchi, umumlashtiruvchi;
- bilishga oid, tarbiyaga oid, rivojlantiruvchi;
- reproduktiv, produktiv, ijodiy.

Interaktiv texnologiyalar. Unda barcha zarur material qamrab olinishi va chuqur o'rganilishi uchun dars ssenariysi, qatnashchilar roli, baholash mezonlari ishlab chiqiladi. Elektron ta'lim resurslarining qo'llanilishi misolida u keng masshtabga ega. Ular sirasiga dasturiy ta'minot sifatida tayyor mahsulotlar qo'llanilib, ishlab chiqaruvchilar tomonidan tayyorlangan yoki informatika darslarida o'z fragmentlari bilan tayyorlangan dasturlarni kiritish mumkin. To'plangan tajribalar asosida yangi axborot texnologiyalarini qo'llash uchta variantga bo'lish mumkin:

1) trenajyor dasturlarini qo'llash;

2) test – dasturlarini qo'llash;

3) kompyuterli tajriba.

Masalan, grafiklar bilan ishlashda, ko'pincha, ularning kesishish nuqtalarini topish uchun xuddi shu grafiklarni yaratishga vaqt sarflash kerak, ammo elektron jadvallar bilan ishlaydigan kompyuter dasturi orqali buni juda tez amalga oshirish mumkin.

Multimedia texnologiyalari. Multimedia mahsulotlarini yaratish bilan bog'liq texnologiyalar: elektron kitoblar, ensiklopediyalar, ma'lumotlar bazalari. Bu mahsulotlarda matnli, grafikli, audio va video axborotlar, animatsiyalar umumlashtirilgan bo'ladi.

Kompyuterli modellashtirishning qo'llanilishi:

1. Elektron jadvalni bir marta dasturlagan holda keyin kirish ma'lumotlarini almashtirib avtomatik ravishda hisoblash natijalari olinadi;
2. Dars davomida bir nechta tajribalar o'tkazilishi, ularni tahlil qilish, grafigini qurish mumkin;
3. Grafikli modelni qurish nafaqat vazifani mexanik tarzda yechish, balki yechimning bir nechta variantlari borligini isbotlash imkonini beradi.

Shu tarzda ta'lim oluvchilarning mantiqiy fikrlashi rivojlanadi. Darsning o'quv, pedagogik va tarbiyaviy vazifalarini hal qilish uchun eng samarali va maqbul bo'lgan jihat faol o'qitish usullaridan foydalanishdir. Shuning uchun

zamonaviy o'quv texnologiyalari bugungi kunda talabalarning faoliyatini tashkil etishga, zamonaviy bilimlardan faol foydalanish uchun ko'nikma, fazilatlar va vakolatlarni rivojlantirishga qaratilgan dolzarbdir.

Imo-ishora nutqi vositasida muloqotni o'rganishda oliy ta'lim muassasalari talabalari ma'lum bir qiyinchiliklarga duch keladilarki, ularturli xil darajali muammolarni anglash va paydo bo'lishsabablariga ko'ra qiyinchilik turlarini tasniflash imkonini berdi:

- kommunikativ xususiyatdagi qiyinchiliklar;
- bilishga doir jarayonlarning yetarlicha rivojlanmaganligi bilan bog'liq qiyinchiliklar;
- talaba shaxsining individual o'ziga xosliklari bilan bog'liq qiyinchiliklar;
- o'qituvchi shaxsiga va o'quv jarayonida qo'llaydigan texnologiyalarga bog'liq bo'lgan qiyinchiliklar.

Ijodiy yondashuvlar asosida biz oliy ta'lim muassasalari talabalarida imo-ishora nutqiga o'rgatish sifatini oshirishning quyidagi pedagogik shart-sharoitlarini ajratib ko'rsatamiz: bular ichki motivatsion, kognitiv va ijtimoiy tayyorgarlikni shakllantirish bloklarini oluvchi kommunikativ kompetensiyani intensiv ta'lim texnologiyasi asosida o'qitishga tayyorgarlikni shakllantirishning maxsus o'quv kurs; o'quv kursda o'qitishning faol shakllari hamda metodlarini va o'zaro ta'sirlashuv metodlarini qo'llash; tayyorgarlikning barcha turlari shakllanishini monitoring qilib borish.

Tarkibida ijtimoiy buyurtma, o'qitish maqsadi, pedagogik jarayonning asosiy nazariy yondashuv, maxsus o'quv kurs vositasida talabalarning o'quv guruhini tashkil etishda amalga oshiriladigan shart-sharoitlar, o'quv jarayonini tashkil etish shakli (o'zaro ta'sirlashuvning faol shakllaridan foydalanish) va tayyorgarlik komponentlari shakllanganligini monitoring qilib borishdan iborat. Defektologiya fakulteti talabalarni kasbiy tayyorgarlik tuzilmasida ishora nutqni shakllantirish bilan bog'liq komponent ham mazmuniy, ham uslubiy jihatdan eng kam ishlab chiqilgan

IV bob. Daktilologiya va imo-ishora nutqi fanidan amaliy kurs

4.1.Daktilologiya va imo-ishora nutqi fanidan amaliy kurs

SHARTLI BELGILAR УСЛОВНЫЕ ОБОЗНАЧЕНИЯ CONDITIONAL DENOMINATIONS

Harakat yo`nalishi

Направления движения

Driving Directions

O`zidan harakat

Движение от себя

The movement away

O`ziga harakat

Движения к себе

Movement to his

Barmoqlarning ortiq darajada harakatlantirish

Движения с перебором пальцев

Movement with over fingers

Barmoqlarning chertkisimon ochilishi

Щелчкообразное раскрытие пальцев

Clicking the figurative disclosure fingers

Ishora amalga oshirilishida qo`lning boshlang`ich holati

Начальная позиция рук при исполнении жеста

The initial position of hands in a gesture of execution

Ishora amalga oshirilishida qo`lning yakuniy holati

Конечная позиция рук при исполнении жеста

The final position of the hands while performing a gesture

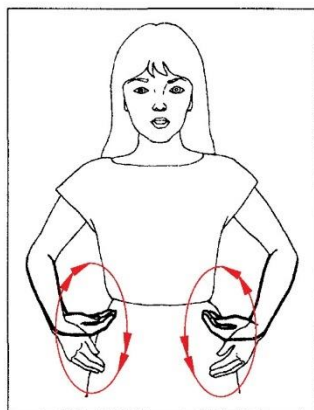
Takrorlanuvchi harakat

Повторяющиеся движения

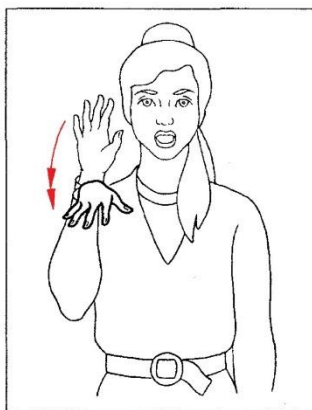
Repetitive motion

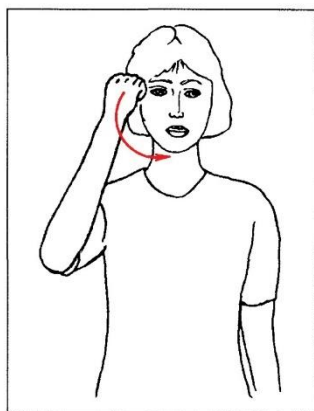
SALOMLASHISH • ПРИВЕТСТВИЯ • WELCOME
TANISHUV • ЗНАКОМСТВО • INTRODUCTION

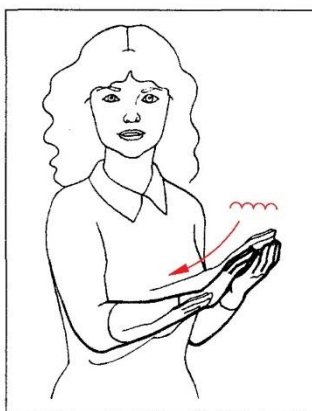
1. Salom
Здравствуйте
Hello

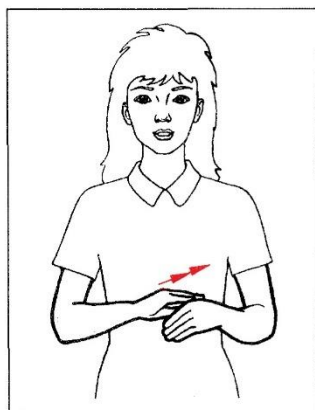
2. Xayr
До свидание
Good bye

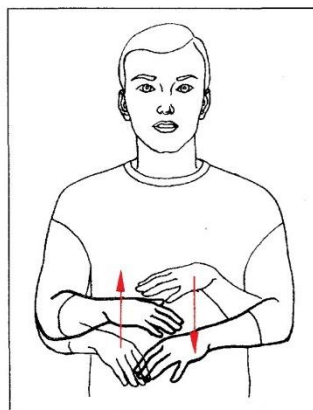
3. Rahmat
Спасибо
Thank you

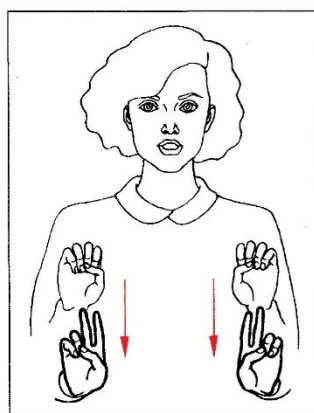
4. Kechirasiz
Извинить (те)
Sorry

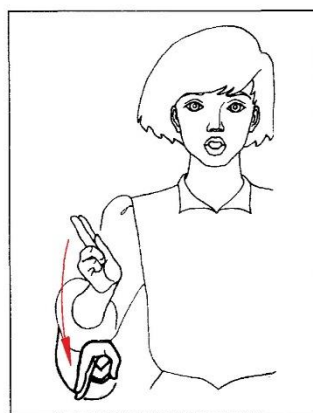
5. Ism
Имя
Name

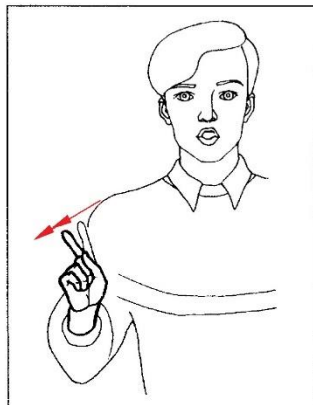
6. Kasb
Профессия
Profession

7. Mutaxassislik
Специальность
Specialty

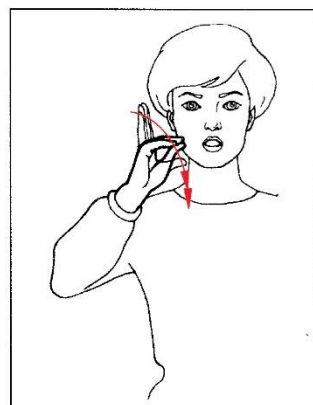
8. Kim
Кто
Who

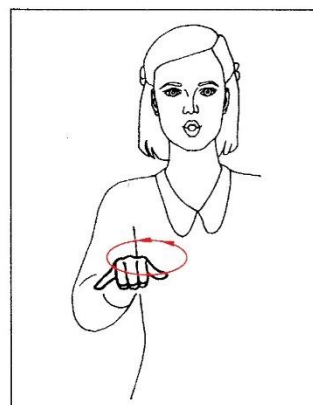
9. Nima
Что
What

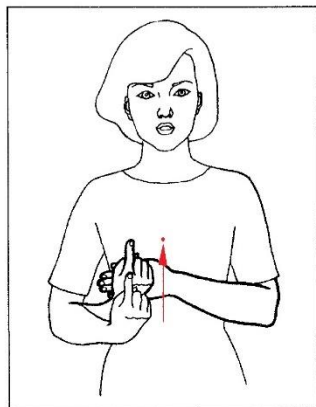
10. Qayerda
Где
Where

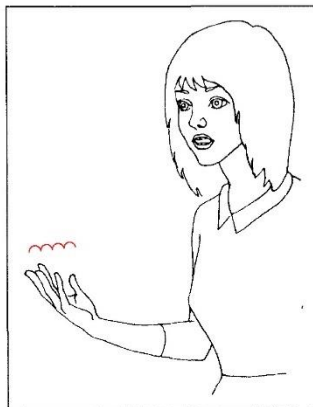
11. Qachon
Когда
When

12. Qayerga
Куда
Where

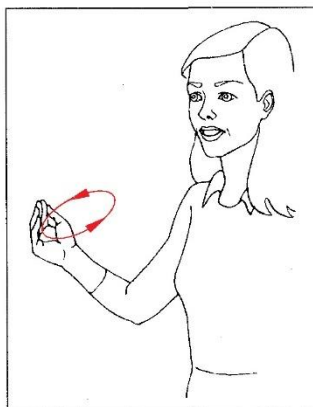
13. Qayerdan
Откуда
Whence

14. Nimaga
Зачем
Why

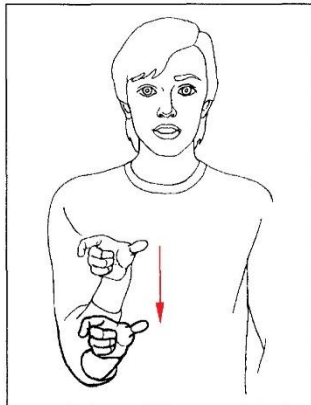

15. Nima uchun
Почему
Why

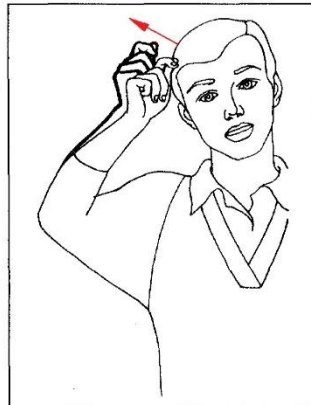

16. Kimniki
Чей
Whose

OILA • СЕМЬЯ • FAMILY

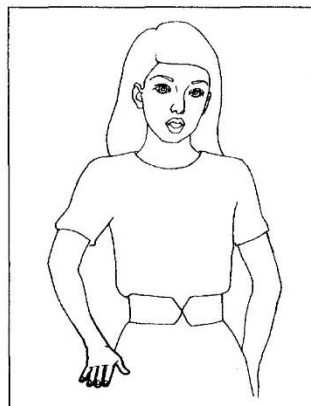
17. Odam
Человек
Man

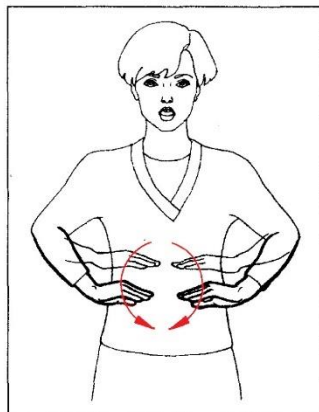
18. Erkak
Мужчина
Man

19. Ayol
Женщина
Woman

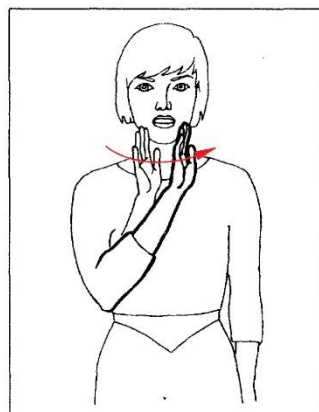
20. Bola
Ребенок
Child

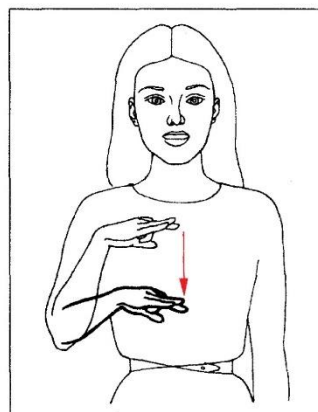
21. Oila
Семья
Family

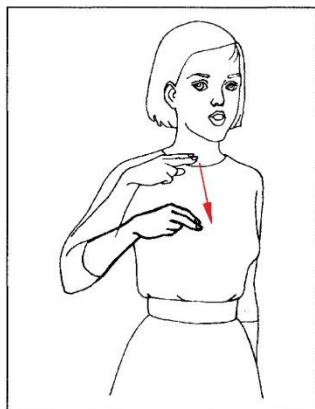
22. Ota
Отец
Father

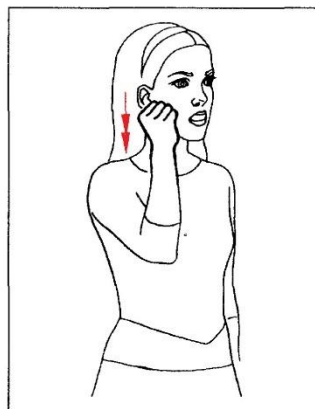
23. Ona
Мать
Mother

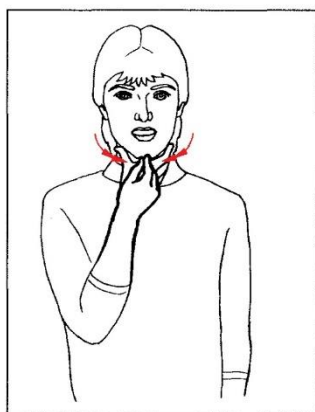
24. O'g'il
Сын
Son

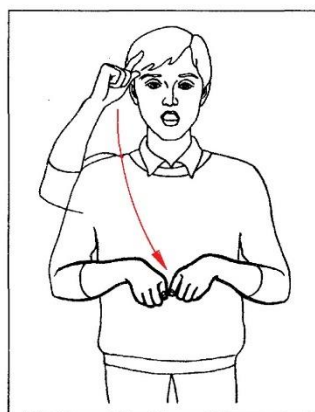
25. Qiz
Дочь
Daughter

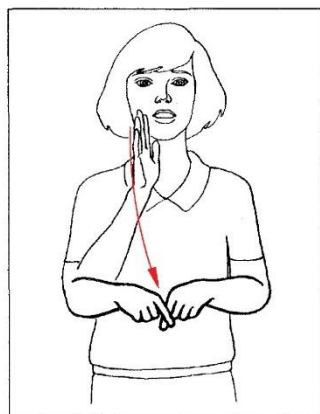
26. Buvi
Бабушка
Grandmother

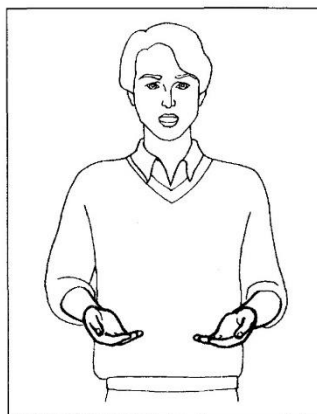
27. Buva
Дедушка
Grandfather

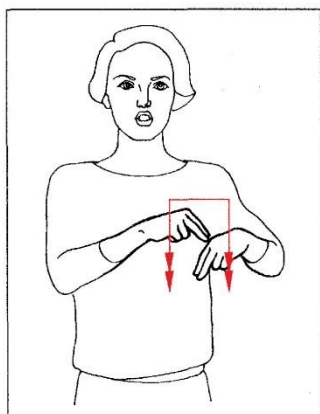
28. Aka (uka)
Брат
Brother

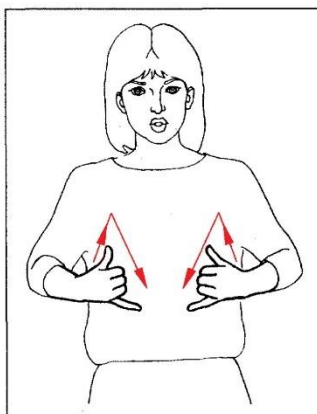
29. Opa (singil)
Сестра
Sister

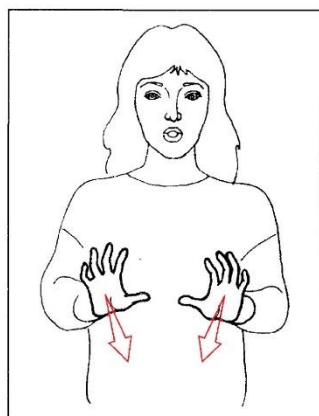
30. Yashamoq
Жить
Live

31. Ishlamoq
Работать
Work

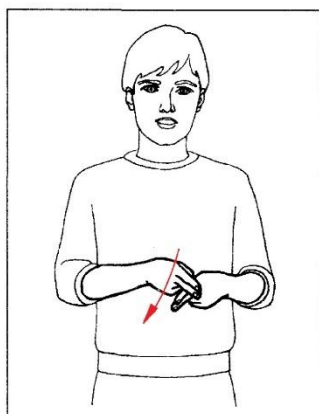
32. Hurmat qilmoq
Уважать
Respect

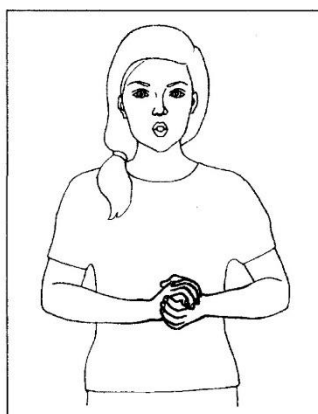
**33. G'amho'rlik
qilmoq**
Заботится
Care

**34. Yordam
bermoq**
Помогать
Help

**35. Halaqit
bermoq**
Мешать
Interfere

36. Do'stlik
Дружба
Friendship

37. Yosh
Молодой
Young

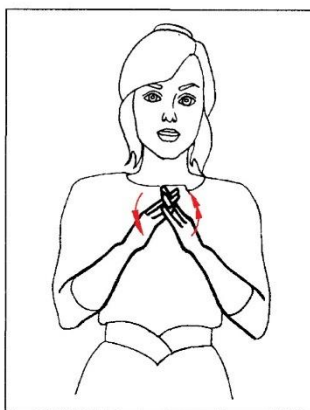

38. Qari
Старый
Old

UY • ДОМ • HOUSE
HONADON • КВАРТИРА • APARTMENT

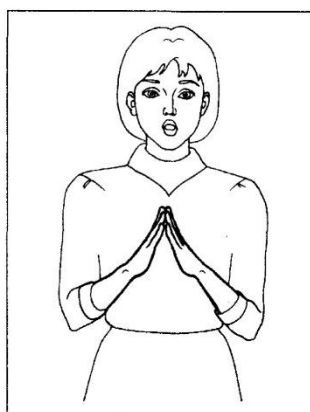
39. Shahar
Город
City

40. Qishloq
Деревня
Village

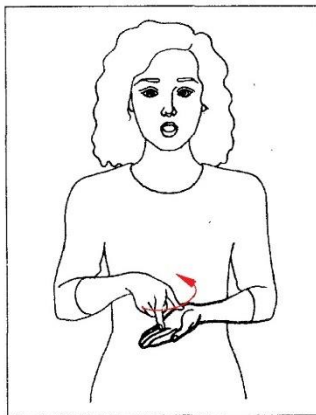
41. Ko'cha
Улица
Street

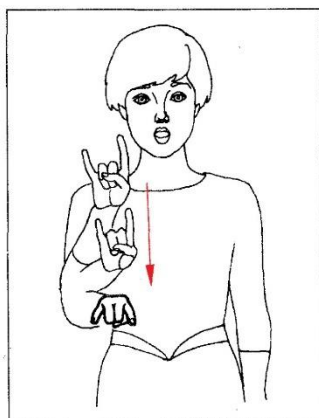
42. Uy
Дом
House

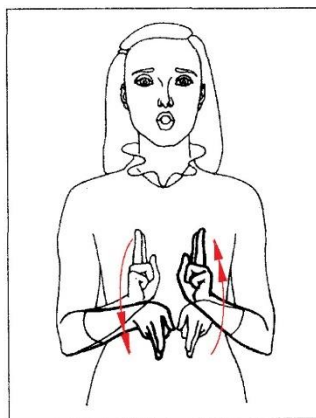
43. Xonadon
Квартира
Apartment

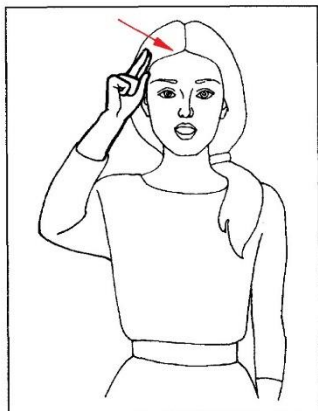
44. Xona
Комната
Room

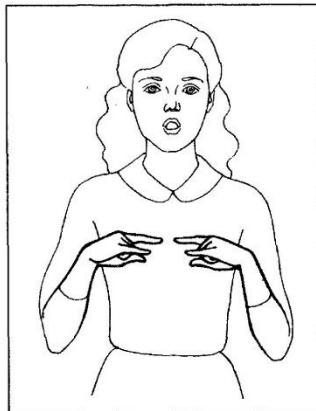
45. Deraza
Окно
Window

46. Oshxona, ovqat
tayyorlash
Кухня, готовить пищу
Kitchen, cooking

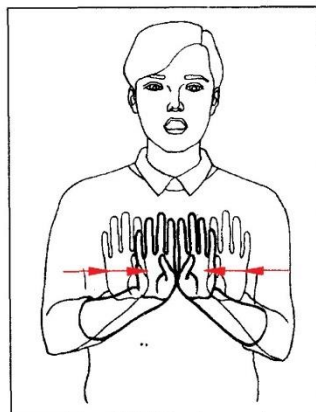
47. Deraza
Уборная
Washroom

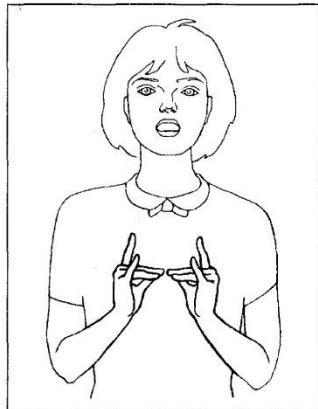
48. Stol
Стол
Table

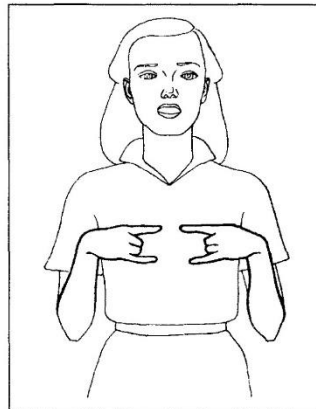
49. Stul
Стул
Chair

50. Shkaf
Шкаф
Cupboard

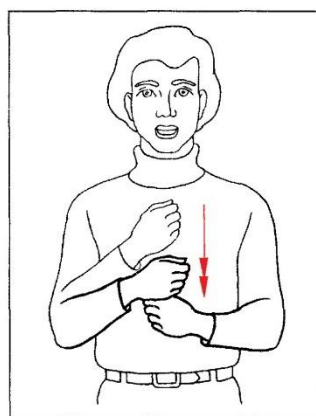
51. Krovat
Кровать
Bed

52. Televizor
Телевизор
TV

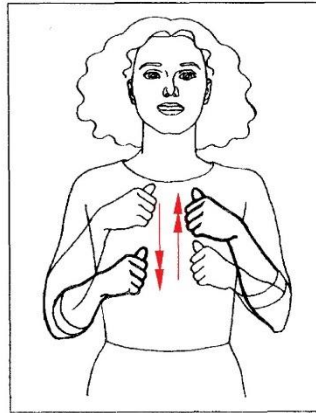
53. Videomagnitafon
Видеомагнитофон
Video

54. Qilmoq
Делать
Do

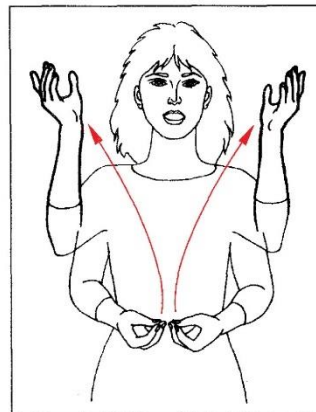
55. Ko'rmok
Смотреть
Watch

56. Yuvinq
Мыться
Wash

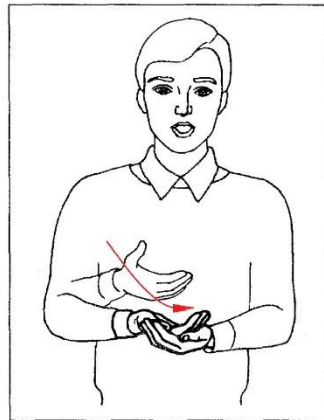
57. Taklif qilmoq
Приглашать
Invite

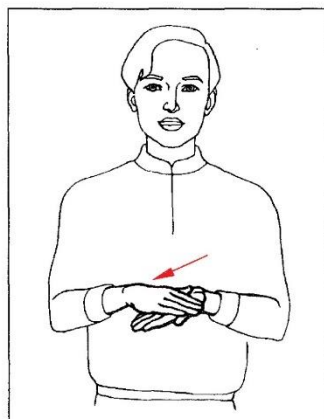
58. Yorqin
Светлый
Light

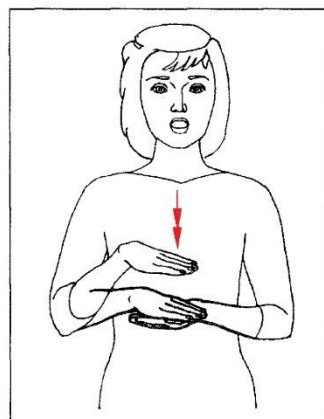
59. Shinam
Уютный
Comfortable

60. Yangi
Новый
New

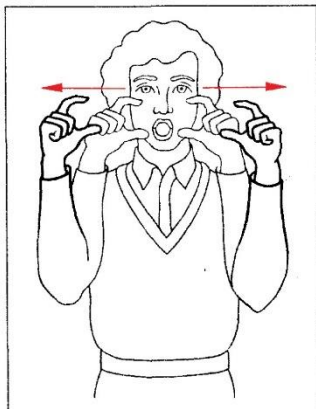

61. Toza
Чистый
Pure

62. Kir
Грязный
Dirty

MAKTAB • ШКОЛА • SCHOOL

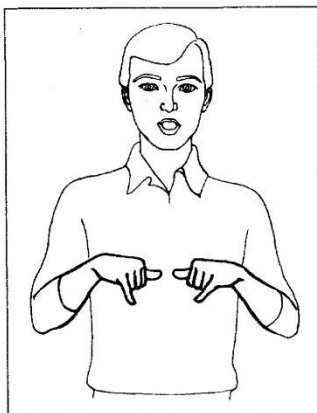
63. Maktab
Школа
School

64. Sinf
Класс
Classroom

65. Yotoqxona
Спальня
Bedroom

66. Oshxona
Столовая
Dining room

67. Direktor
Директор
Director

68. O'qituvchi
Учитель
Teacher

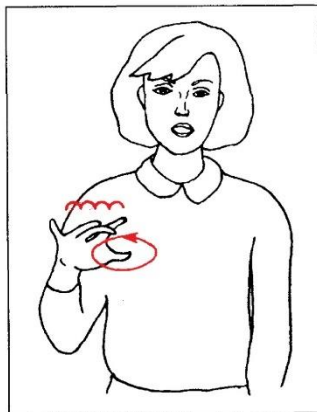
69. Tarbiyalovchi
Воспитатель
Educator

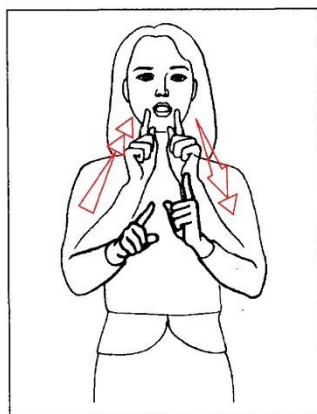
70. O'qitmoq
Учить
Teach

71. O'qimoq
Учиться
Learn

72. Kompyuter
Компьютер
Computer

73. Majlis
Собрание
Assembly

74. Garang
Компьютер
Deaf

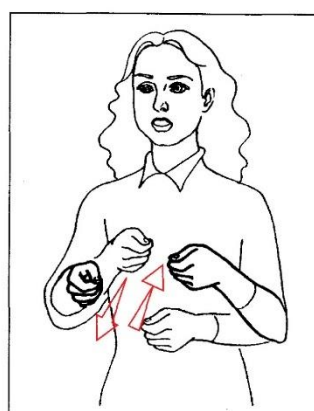
75. Zaif eshituvchi
Слабослышащий
Slightly hearing

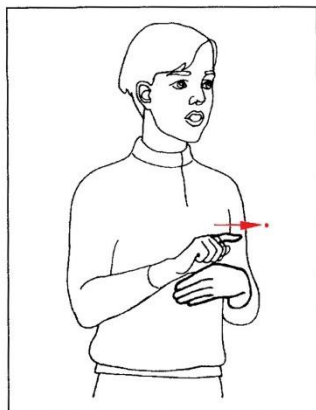
76. Daktikologiya
Дактилология
Dactylology

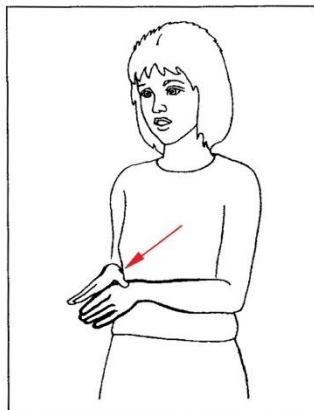
77. Ishoraviy nutq
Жестовая речь
Gestural speech

78. Boshqarmoq
Руководить
Lead

79. Topshirmoq
Поручать
Charge

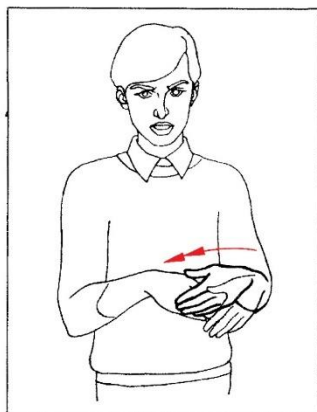
80. Bajarmoq
Выполнять
Perform

81. Maqtamoq
Хвалить
Praise

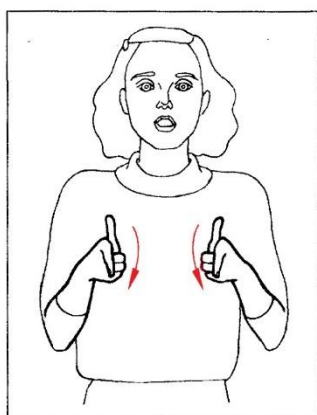
82. Koyimoq
Ругать
Abuse

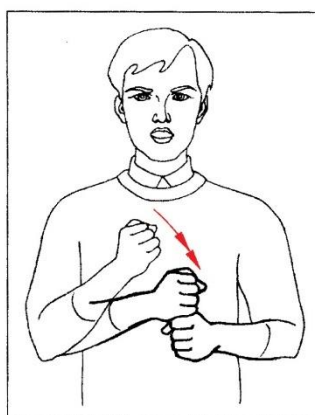
83. Jazolamoq
Наказывать
Punish

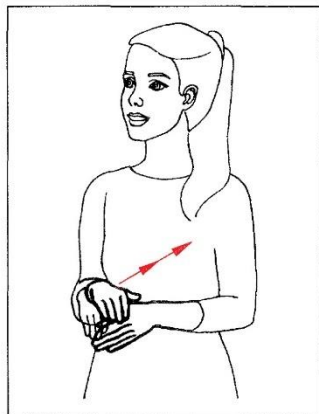
84. Tekshirmoq
Проверять
Check

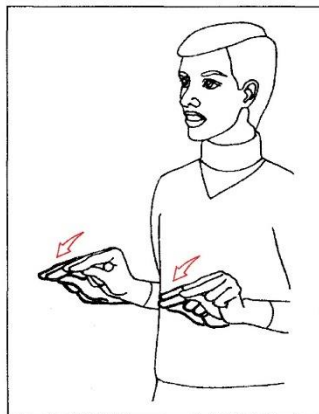
85. Rozi bo'lmoq
Соглашаться
Agree

86. Qat'iy
Строгий
Strict

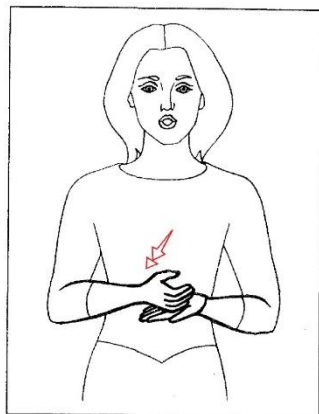

87. Mehribon
Добрый
Benign

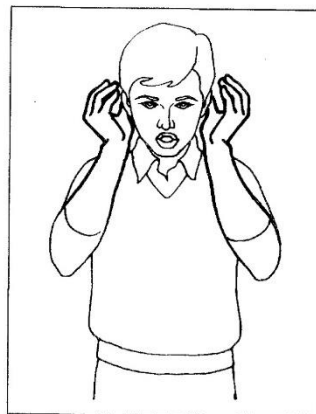

88. Halol
Честный
Honest

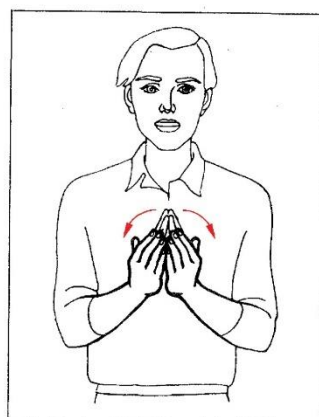
SINFDA • B KJACCE • IN THE CLASSROOM

89. Dars
Урок
Lesson

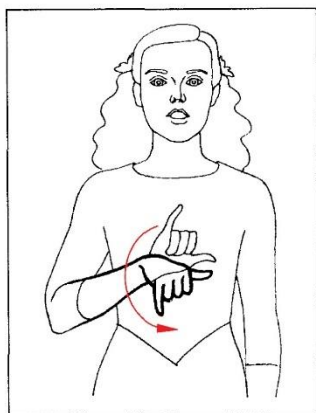
90. Naushnik
(quloq uchun
moslama)
Наушники
Earphone

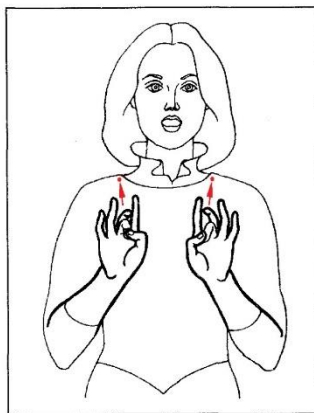
91. Kitob
Книга
Book

92. Daftar
Тетрадь
Notebook

93. Qalamlar
Карандаши
Pencils

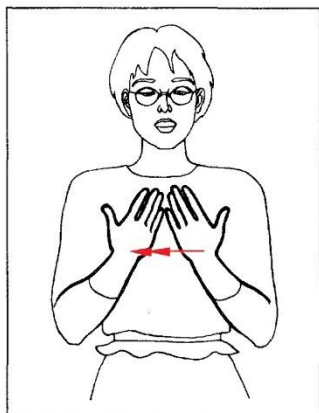
94. Hikoya qilmoq
Рассказывать
Tell

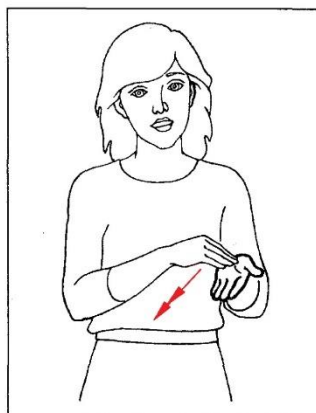
95. Gapirmoq
Говорить
Say

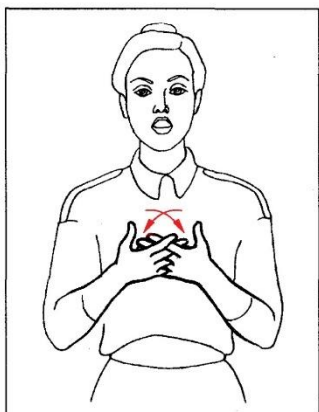
96. Eshitmoq
Слышать
Hear

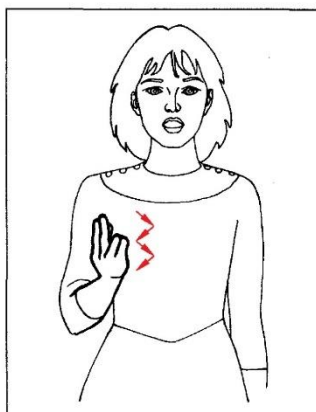
97. O'qimoq
Читать
Read

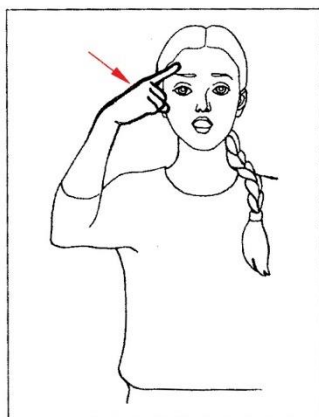
98. Yozmoq
Писать
Write

99. Sanamoq
Считать
Assume

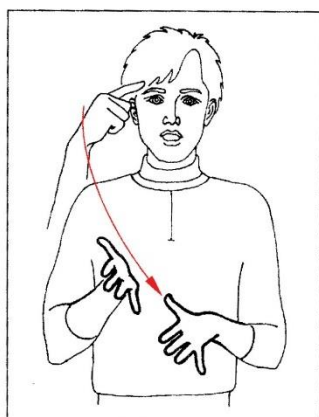
100. Chizmoq
Рисовать
Draw

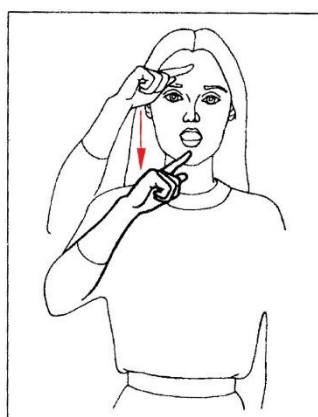
101. Bilmoq
Знать
Know

102. Bilmaslik
Незнать
Do not know

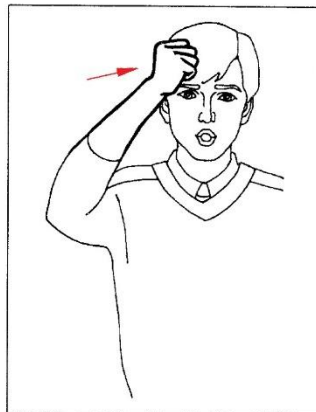
103. Tushunmoq
Понимать
Understand

104. Tushunmaslik
Не понимать
Do not understand

105. Qaytarmoq
Повторить
Repeat

106. Yodda saqlamoq
Помнить
Remember

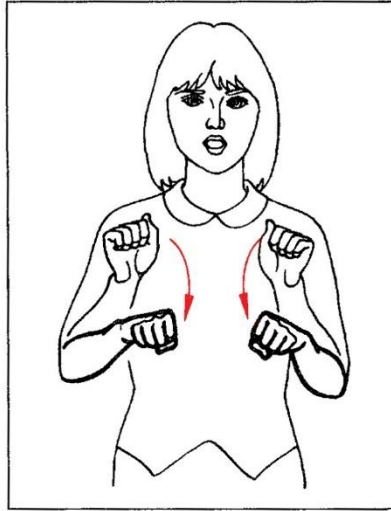
107. Eslamoq
Вспомнить
To remember

108. Unutmoq
Забывать
Forget

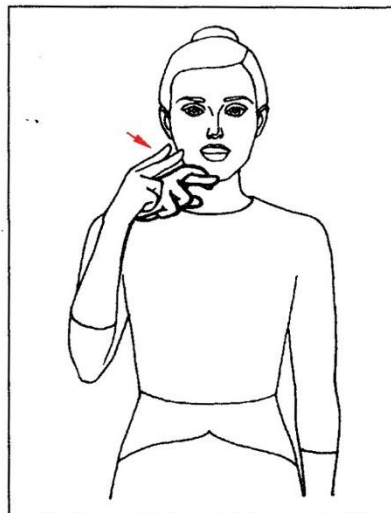
109. O'ylamoq
Думать
Think

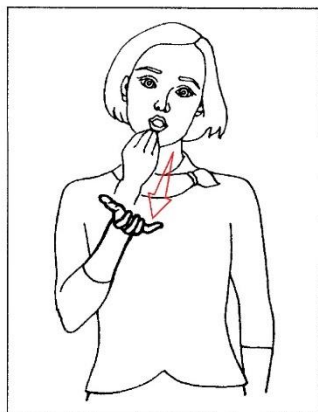
110. Mumkin
Могут, можно
Can

111. Qila olmayman
Не могу
Can not

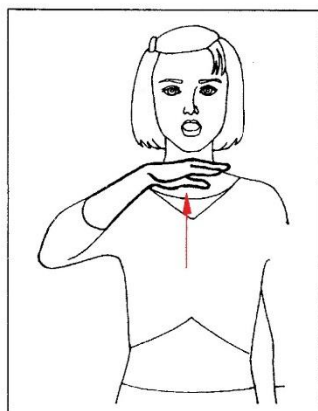
112. Adashmoq
Ошибиться
Be mistaken

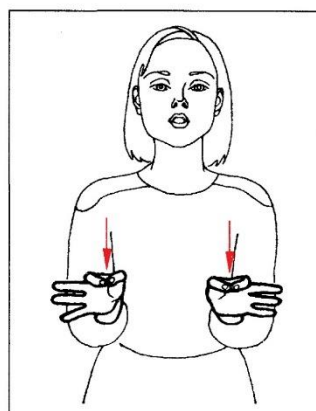
113. Yahshi
Хорошо
Good

114. Yomon
Плохо
Bad

115. E'tibor bilan
Внимательно
Carefully

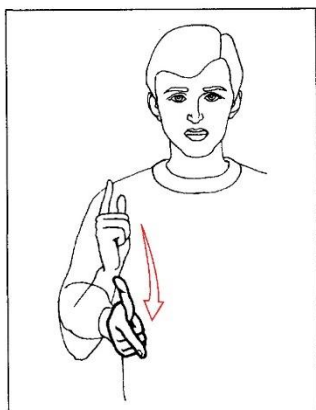
116. To'g'ri
Верно
Faithfully

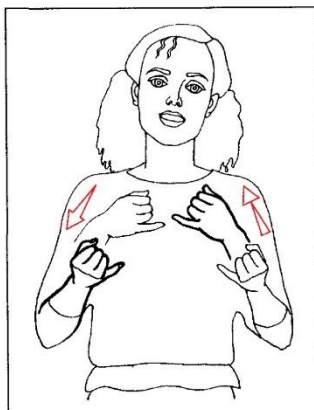
117. Uyatli
Стыдно
Shame

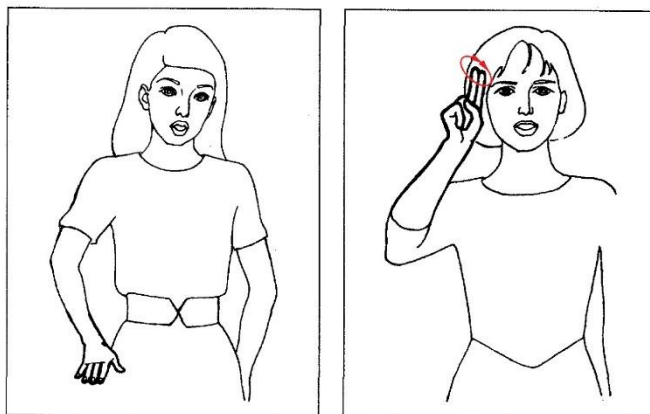
118. Jahldor
Злой, сердитый
Angry

119. Qo`pol
Грубый
Barbaric

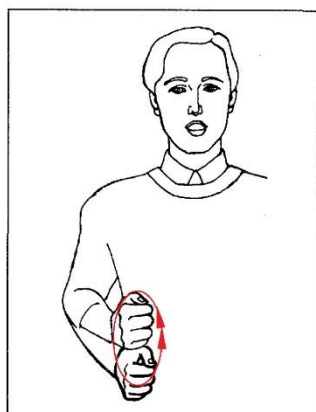
120. Muloyim
Вежливый
Affable

121. O`quvchi

Ученик

Pupil

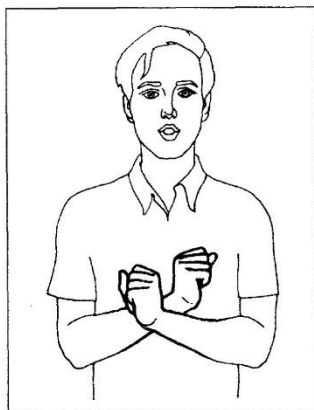

122. Harakatchan

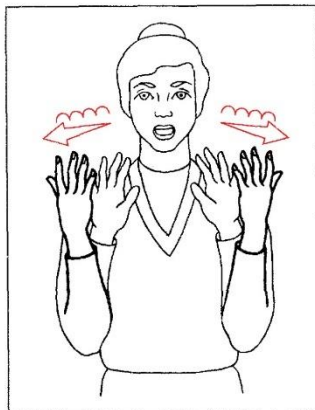
Старательный

Diligent

DAM OLISHDA • НА ОТДЫХЕ • AT REST

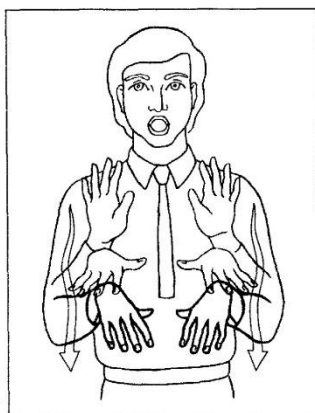
123. Xordiq
Отдых
Rest

124. O'rmon
Лес
Forest

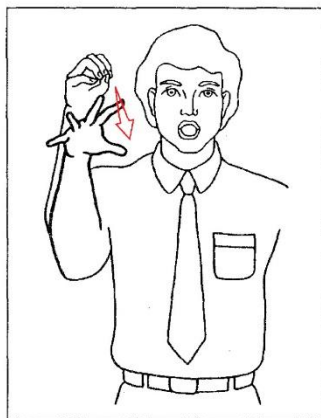
125. Daryo
Река
River

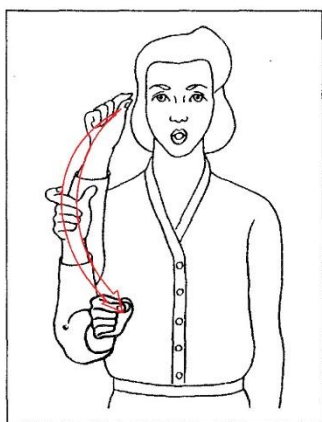
126. Dengiz
Море
Sea

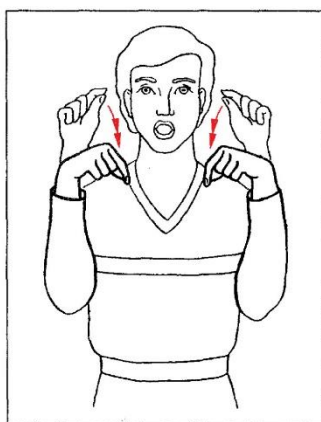
127. Suv
Вода
Water

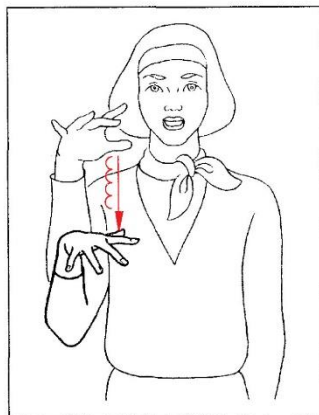
128. Quyosh
Солнце
Sun

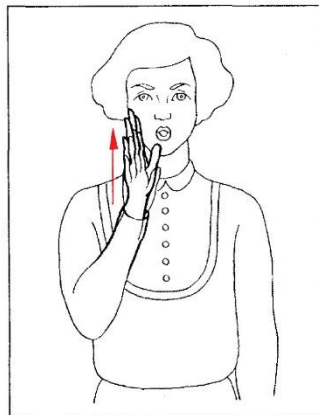
129. Oy
Луна
Moon

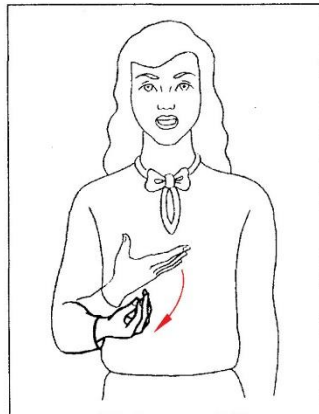
130. Yomg'ir
Дождь
Rain

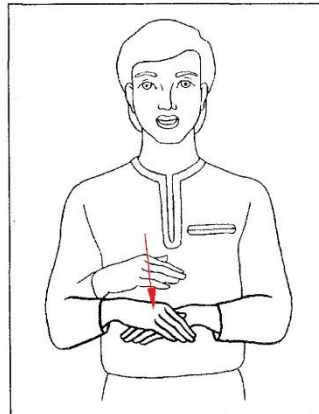
131. Qor
Снег
Snow

132. Kun
День
Day

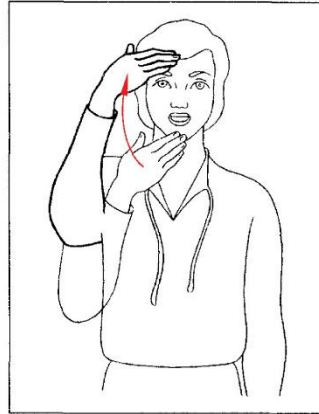
133. Tong
Утро
Morning

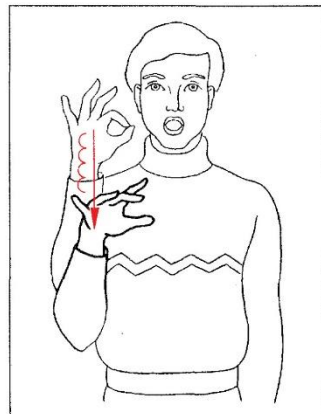
134. Oqshom
Вечер
Evening

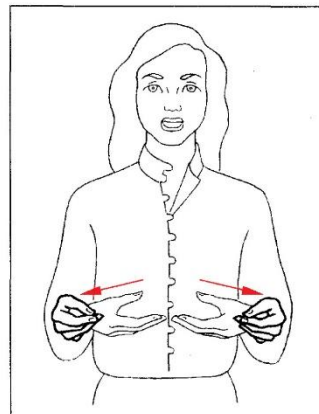
135. Tun
Ночь
Night

136. Yoz
Лето
Summer

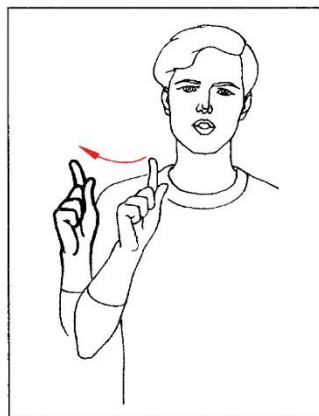
137. Kuz
Осень
Autumn

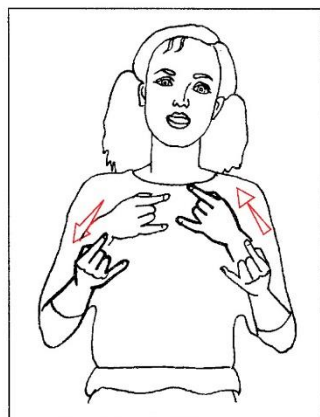
138. Bahor
Весна
Spring

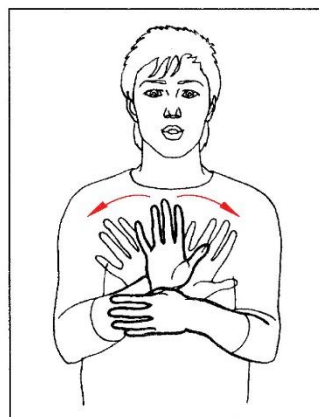
139. Qish
Зима
Winter

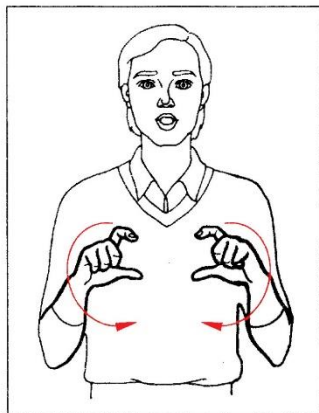
140. Ekskursiya,
muzey
Экскурсия, музей
Tour, museum

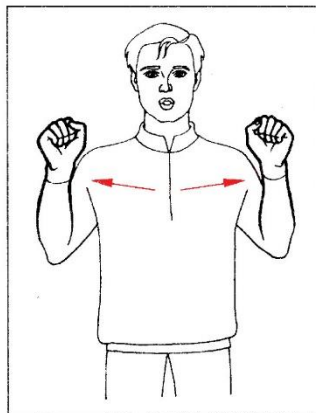
141. Teatr
Театр
The theater

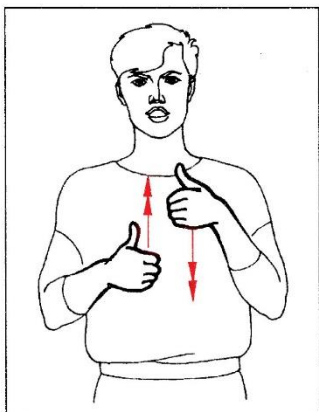
142. Kino
Кино
The cinema

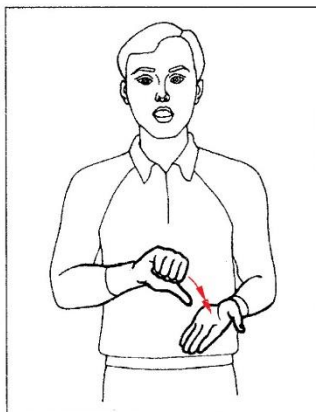
143. Stadion
Стадион
The stadium

144. Jismoniy tarbiya
Физкультура
Training

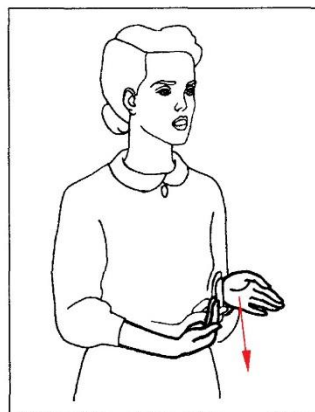
145. Musobaqa
Соревнование
Competition

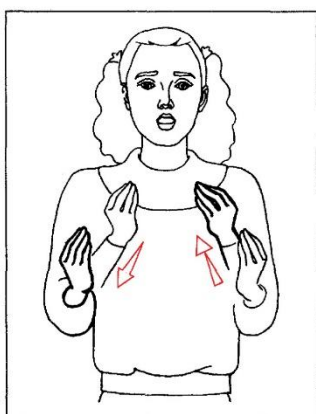
146. Qatnashmoq
Участвовать
Participate

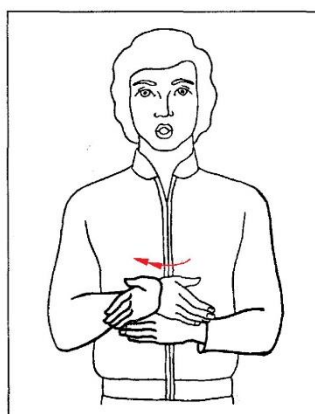
147. Yutmoq
Побеждать
To win

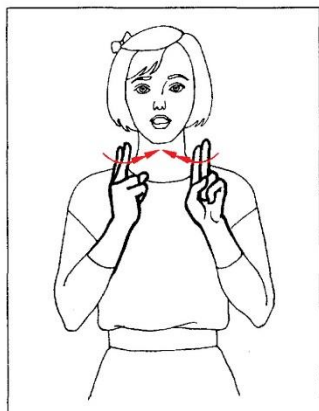
148. Yutkazmoq
Проигрывать
To lose

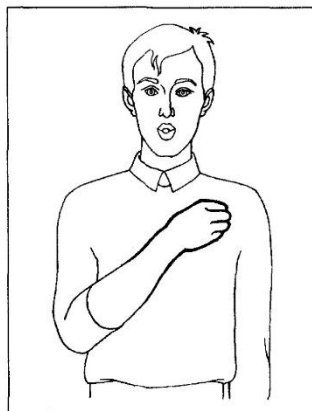
149. O'ynamoq
Играть
To play

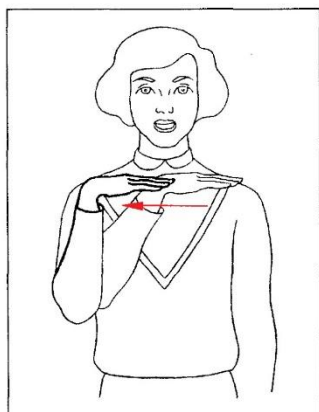
150. Sayr qilmoq
Гулять
To walk

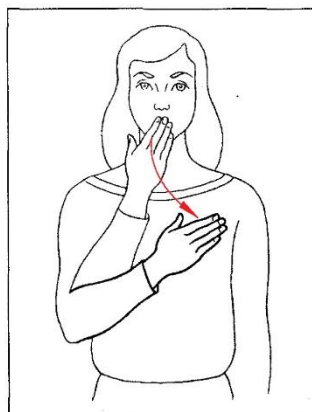
151. Raqs tushmoq
Танцевать
To dance

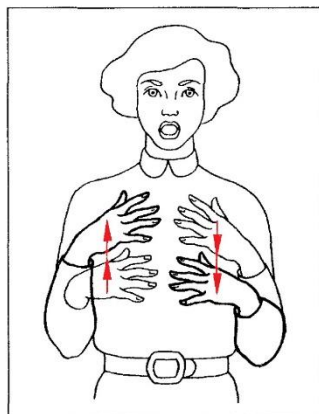
152. Xohlamoq
Хотеть
To want

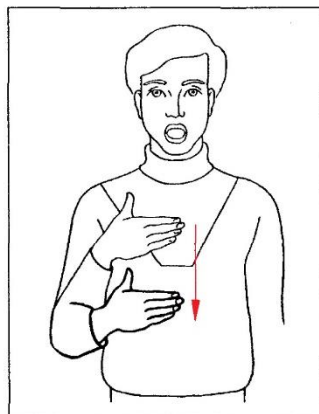
153. Xohlamaslik
Не хотеть
Do not want

154. Sevmoq
Любить
To love

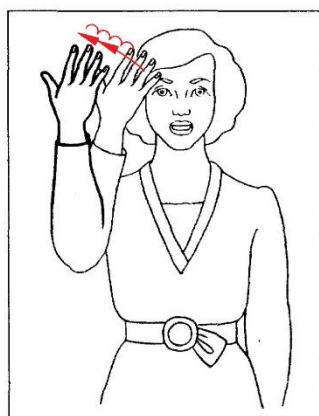
155. Quvonmoq
Радоваться
To happy

156. Kutmoq
Ждать
Wait

157. Aldamoq
Обманывать
To deceive

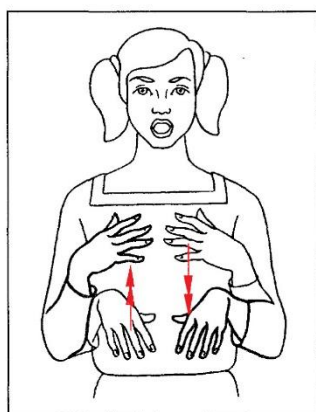
158. Xushchaqchaq
Веселый
Merry

159. Chaqqon
Ловкий
Clever

160. Kuchli
Сильный
Strong

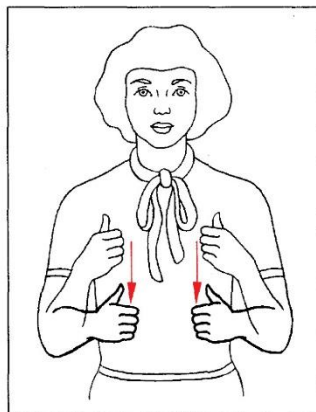
161. Nimjon
Слабый
Weak

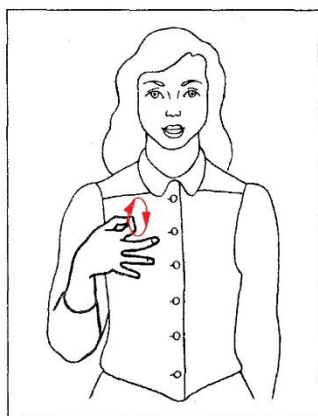
162. Oson
Легко
Easy

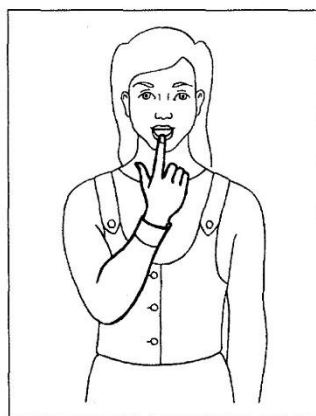
163. Qi Yin
Трудно
Difficult

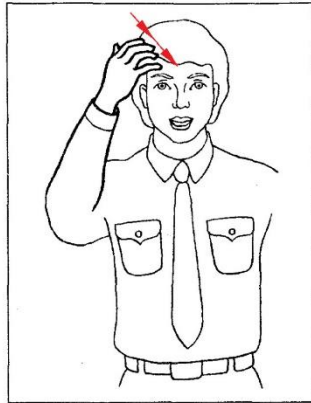
164. Хотиржам
Спокойно
Quietly

165. Oq
Белый
White

166. Qizil
Красный
Red

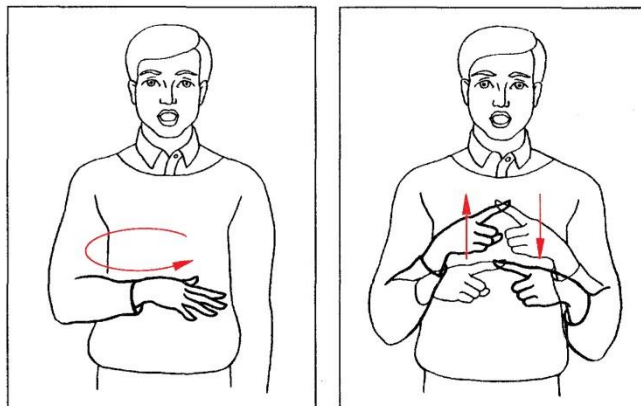

167. Qora
Черный
Black

168. Yashil
Зеленый
Green

BIZNING MAMLAKAT • НАША СТРАНА • OUR COUNTRY

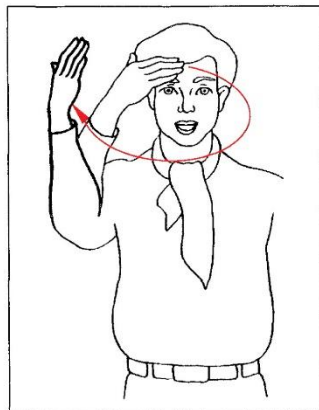

169. Vatan
Родина
Birth-place

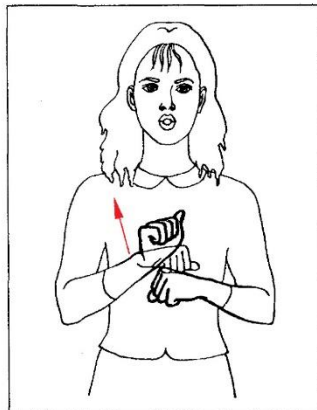

170. Davlat
Государство
State

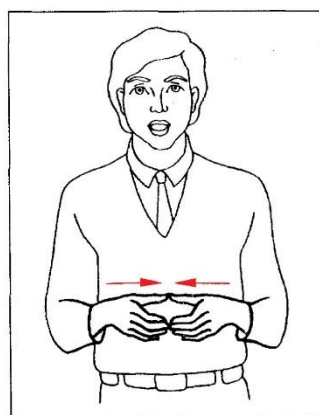
171. Moskva
Москва
Moscow

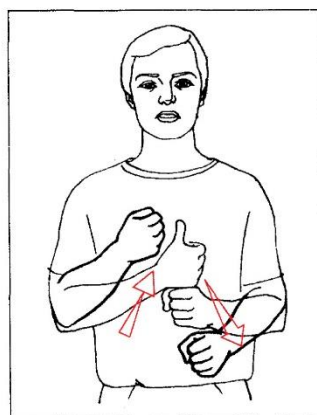
172. Xalq
Народ
People

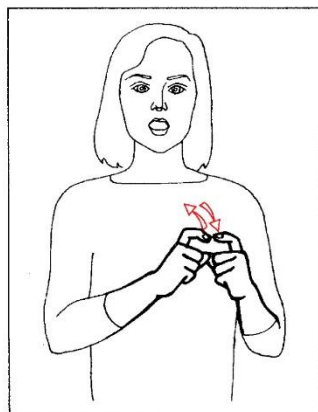
173. Inqilob
Революция
Revolution

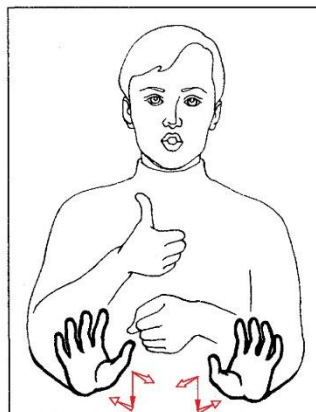
174. Partiya
Партия
Party

175. Prezident
Президент
President

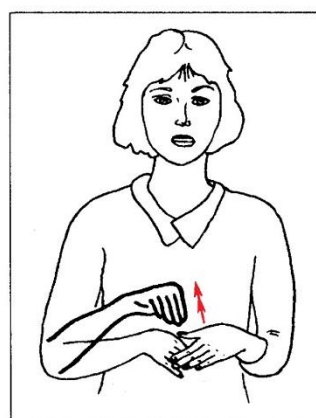
176. Kurash
Борьба
Struggle

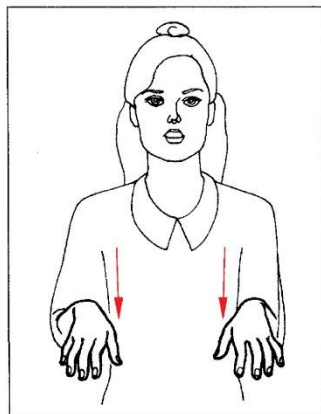
177. Konstitutsiya
Конституция
Constitution

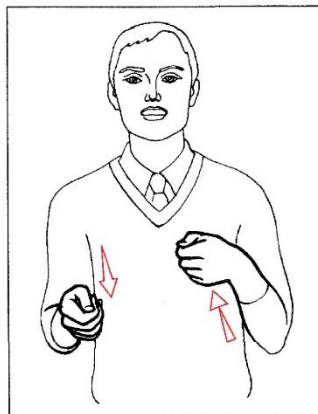
178. Saylov, tanlash
Выборы, выбирать
Elections, to choose

179. Deputat
Депутат
Deputy

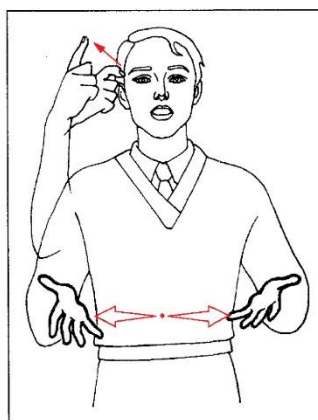
180. Rais
Председатель
Chairman

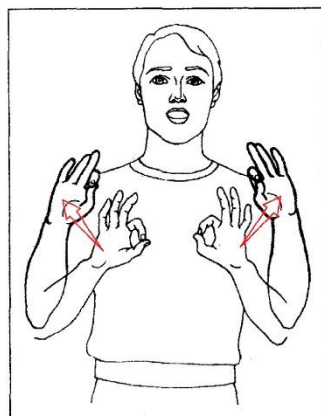
181. Hukumat
Правительство
Government

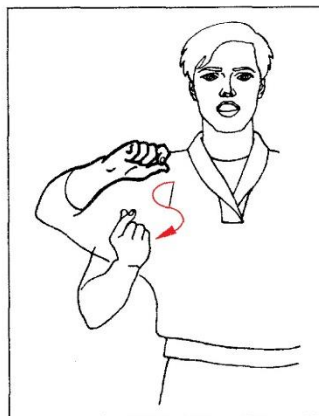
182. Tarjimon
Переводчик
Translator

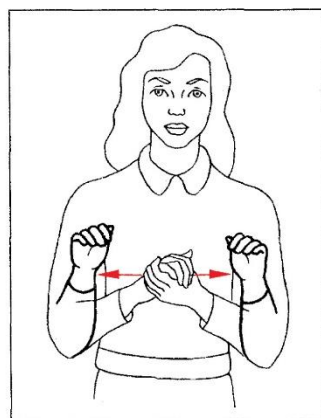
183. So`z erkinligi
Гласность
Publicity

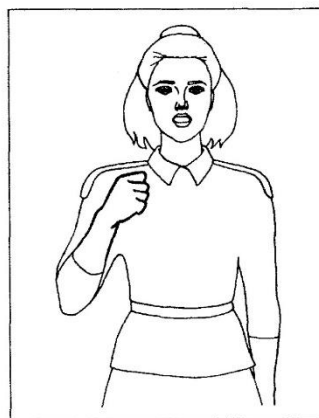
184. Demokratiya
Демократия
Democracy

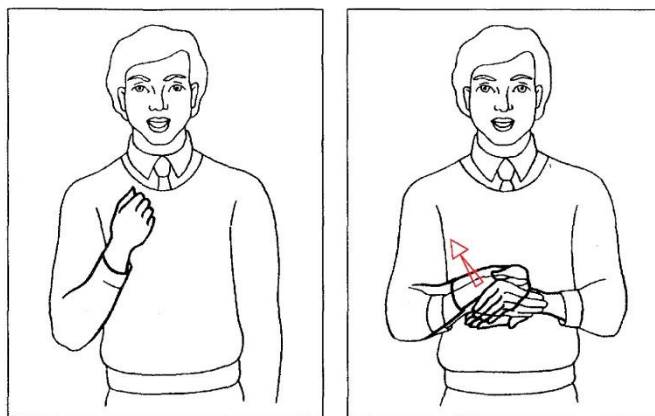
185. Urush
Война
War

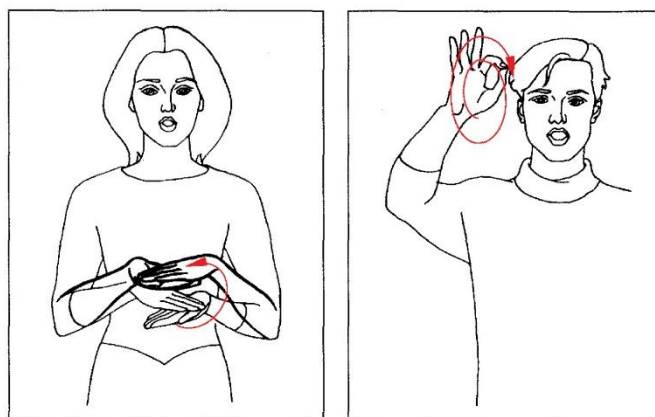
186. Tinchlik
Мир
Peace

187. Armiya
Армия
Army

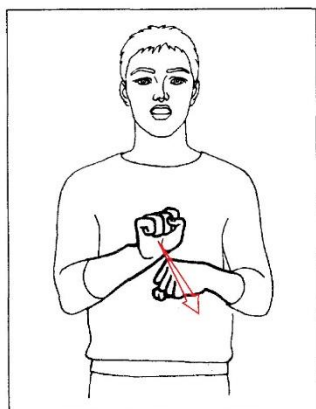

188. Qurolsizlanish
Разоружение
Disarmament

189. Shartnoma
Договор
Contract

190. Koinot
Космос
Space

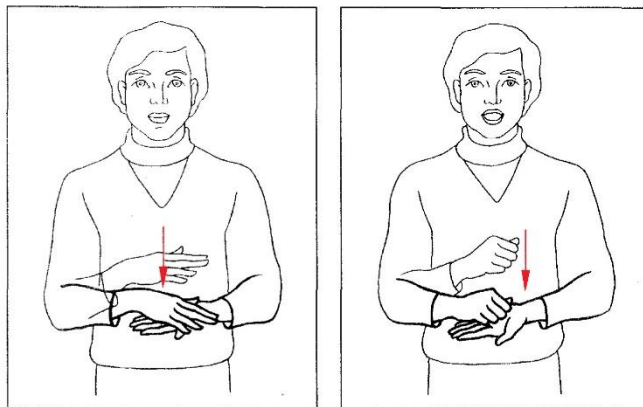

191. Himoyalamoq
Защищать
Protect

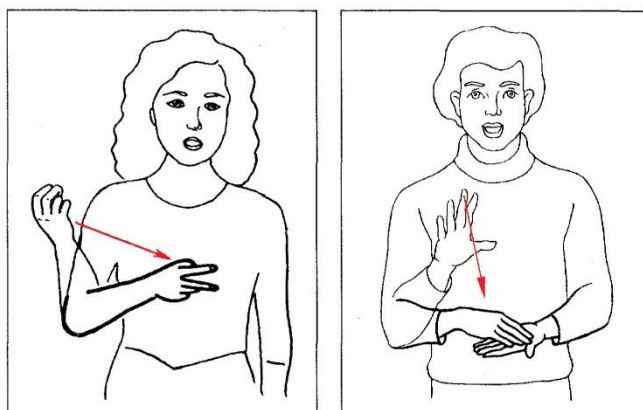

192. Siyosat
Политика
Policy

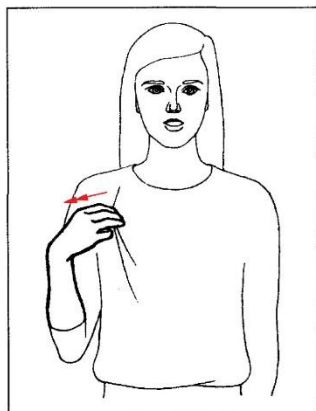
BU ISHORALAR NIMANI BILDIRADI
ЧТО ОЗНАЧАЮТ ЭТИ ЖЕСТЫ
WHAT IS MEANT THESE FLICKS

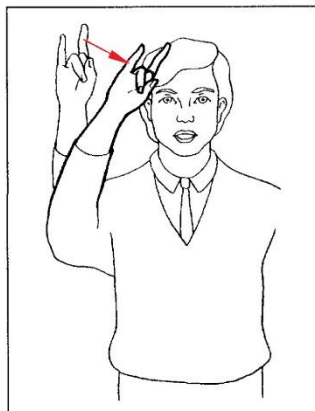
193, 194 Ishoraviy ism
(Ishora tilida biror kishining ismi)
Жестовое имя
(имя человека на жестовом языке)
Gesture name
(person's name in sign language)

195, 196. O`z ishini ustasi
Мастер своего дела
Profissional

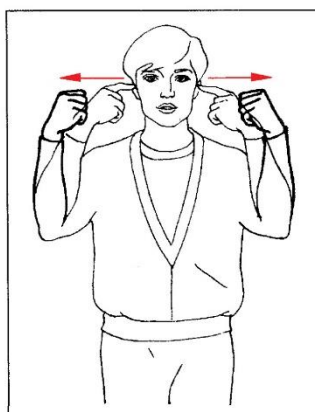
**197. Bu menga
taaluqli emas
Меня это не
касается
It's not my funeral**

**198. Xato qilmoq
Ошибаться
To err**

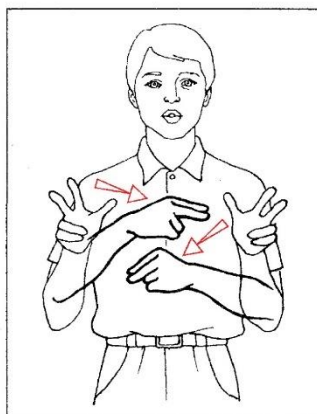
**199. Topib bo`lmaydi
(uyda, ishda)
Не застать
(дома, на работе)
Do not catch
(home, work)**

**200. Hayratlanarli
Потрясающее,
сногшибательное
Stunning**

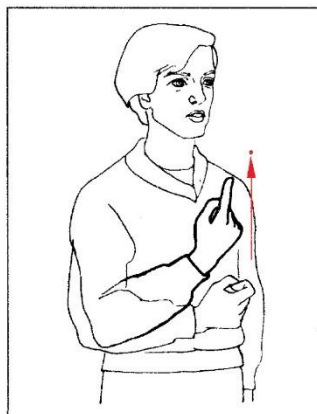
201. Bir xil, o`xshash
Одинакова,
идентично
The same, identical

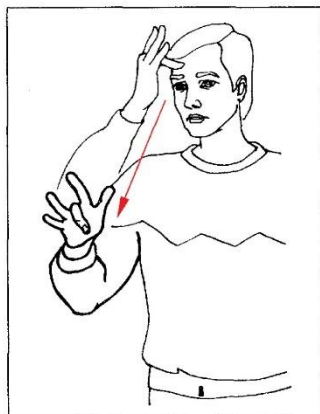
202. Biror bir
hayajondan so`ng
tinchlanmoq
Успокоиться
после каких-либо
волнений
Calm down after
some unrest

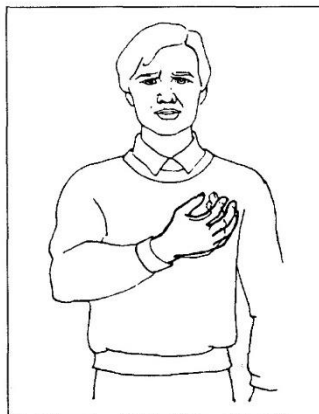
203. Kuchdan
qolmoq
Выбиться из сил
Break out of the
forces

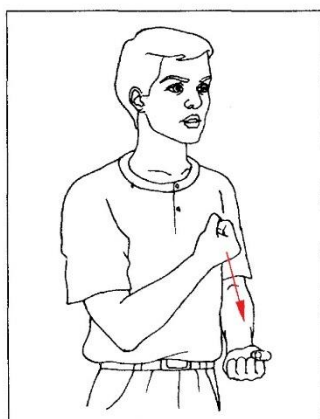
204. Shunday
ekanda
Вот оно что
So that's it

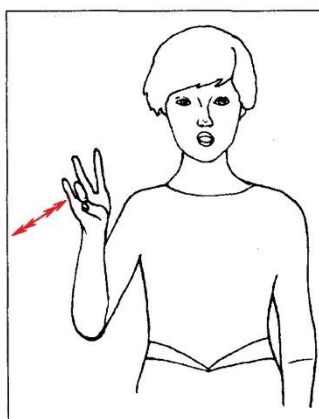
205. Ko`zdan qochirmoq, unutmoq
Упустить из виду, забыть
Overlook, forget

206. Ko`ngil g`ashligi
На сердце «кошки скребут»
At the heart of the "cat scratching"

207. Qo`rqmasdan ko`ziga qarab gapirmoq
Не бояться сказать что-то в глаза
Do not be afraid to say something in your eyes...

208. Biroz kutmoq
Подожди немного
Wait a minute

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

Normativ–huquqiy xujjatlar

va metodologik ahamiyatga molik nashrlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmoni.
2. O‘zbekiston Respublikasining 2020 yil 23 sentabrdagi “Ta’lim to‘g‘risida”gi O‘RQ-637-son Qonuni. <https://lex.uz/docs/5013007>
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28-yanvardagi 2022-2026-yillarga mo‘ljallangan “Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi” to‘g‘risidagi PF-60 sonli Farmoni. <https://lex.uz/docs/5841063>
4. O‘zbekiston Respublikasining 2020 yil 29 oktabrdagi “Ilm-fanni 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-6097-son farmoni. <https://lex.uz/docs/5073447>
5. O‘zbekiston Respublika Prezidentining 2020 yil 6 noyabrdagi “Ta’lim-tarbiya tizimini takomillashtirishga oid qo‘shimcha chora tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4884 sonli Qarori. <https://lex.uz/docs/5085887>
6. O‘zbekiston Respublika Prezidentining 2020 yil 6 noyabrdagi “O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta’lim-tabiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6108 sonli Qarori. <https://lex.uz/docs/5085887>
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 apreldagi “Xalq ta’limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi” to‘g‘risidagi PF-5712-sonli Farmoni. <https://lex.uz/docs/4312785>
8. O‘zbekiston Respublikasining nogironlarni ijtimoiy himoya qilish to‘g‘risida”gi Qonuni (18.11.1991 y. 422-XII-son (Yangi tahriri))/ "O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami", 2008 yil, 29-30-son, 277-modda.
9. “Bola huquqlari to‘g‘risidagi konvensiya”/ BMT Bosh Assambleyasining 1989 yil 20 noyabrdagi 44/25-qarori; O‘zbekiston respublikasi Oliy kengashining 1992 yil 9 dekabrdagi 757-XII-sonli «Bola huquqlari to‘g‘risidagi Konvensiyaga qo‘shilish haqida»gi Qarori. O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi “Adolat” huquqiy axborot markazi.
10. O‘zbekiston Respublikasining “Bola huquqlarining kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonuni.// O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2008 y., 1-2-son, 1-modda, 2009 y., 52-son, 554-modda; 2016 y., 52-son, 597-modda; 2017 y., 24-son, 487-modda.
11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi

to‘g‘risida”gi PF-4947-sonli Farmoni // O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami.-№6(766)-70-modda,-T.:Adolat, 2017

12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 1 dekabrda “Nogironligi bo‘lgan shaxslarni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi PF-5270-sonli Farmoni. // O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2017 yil 11 dekabr, 49-son, 1195-modda.

13. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 apreldagi “O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konssetsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5712-sonli Farmoni. QHMMB: 06/19/5712/3034-son.

14. Mirziyoyev SH.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. - Toshkent: «O‘zbekiston», 2016. -56 b.

15. Mirziyoyev SH.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. –T.: “O‘zbekiston”. 2017. -592 b.

16. Mirziyoyev SH.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lish i kerak. - T.: “O‘zbekiston”, 2017.-104 b.

17. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 27 fevraldagi “Pedagogik ta’lim sohasini yanada rivojlantirish to‘g‘risidagi chora-tadbirlar to‘g‘risida” gi PQ-4623-son Qarori.

18. “Oliy ma’lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3151-sonli qarori.

II. Monografiya, dissertatsiya, avtoreferat,

ilmiy maqola, patent, ilmiy to‘plamlar

19. Abdullayeva Y.N. Kommunikativnaya metodika obucheniya inostrannim yazikam i zarubejniy pedagogicheskiy opit. - Samarkand, 2001.

20. Abduqodirov A.A, Pardayev A.X. Ta’lim jarayonini texnologiyalashtirish nazariyasi va metodologiyasi. - T.: “Fan va texnologiya”, 2012. - 104 b.

21. Azizova Q.M. Malaka oshirish jarayonida boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining integrativ pedagogik faoliyatini rivojlantirish. Ped. fanlari bo‘yicha falsafa doktori dissertatsiyasi. - Toshkent, 2019.

22. Axutina T.V. Porojdeniye rechi. Neyrolingvisticheskiy analiz sintaksisa. — M.: Izd-vo Mosk. un-ta, 1989. — 215 s.

23. Amirsaidova SH. Maxsus pedagogika taraqqiyotida Sharq mutafakkirlari g‘oyalarining o‘rni. Ped. fan. nomz. diss. avtoref. – T.: 2006. -21 b.

24. Ananyev B.G, Ribalko YE.F Osobennosti vospriyatiya prostranstva u detey. - M.: 1984. - 72 s.

25. Ahmedova N.M. Integrativ yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish. Ped. fan. dokt. diss. - T.: 2020. 145- b.
26. Axmedova Z. Umumta'lim o'quvchilarida disgrafiyaning bartaraf etishda logopedik ish tizimi. Ped. fan. nomz. diss. avtoref. – T.: 2009. - 20 b.
27. Ayupova M. Preodoleniye fonetiko-fonemicheskoy nedostatochnosti u detey uzbekov starshego doshkolnogo vozrasta. Avtoref. diss. kand. ped. nauk. - M.: 1992. – 20 s.
28. Basova A.G., Yegorov S.F. Istoriya surdopedagogiki. - M.: Prosvesheniye, 1984. — 293 s.
29. Basova A.G. Osobennosti jestikulyatorno-mimicheskoy rechi u uchashixsya prigotovitel'nogo klassa shkoli dlya gluxix detey (bez podgotovki v detskom sadu). // Voprosi surdopedagogiki. — M., 1996. — S. 13—30.
30. Basova A.G., Gerankina A.G. Istoricheskiye danniy ob otnoshenii surdopedagogov k daktilnoy i jestovoy formam rechi v obuchenii gluxix. Sb. «Voprosi surdopedagogiki». - M., 1990. - S. 13-19.
31. Bekmuradov N.SH. Vliyaniye jarkogo klimata na rabotosposobnost uchashixsya shkol gluxix.: Avtoref. ... dis. kand. ped. nauk. – M.: NIID APN, 1989. – 17 s.
32. Begimqulov U.SH. Pedagogik ta'lim jarayonlarini axborotlashtirishni tashkil etish va boshqarish nazariyasi va amaliyoti. Ped. fan. dokt. diss. - T.: 2007. - 305 b.
33. Bovuis D.G. Postroyeniye i xarakteristika interaktivnogo obucheniya kak kommunikativnogo dialoga. (D. G. Bouwhius. Institute for Perception Research, Eindhoven? the Netherlands // Defektologiya. — 2008. — № 1. — S. 41—52.
34. Boskis P. M. Gluxiye i slaboslishashiye deti. — M.: APN, 2013. — 335 s.
35. Boskis R.M. Mimicheskaya rech gluxonemix // Gluxiye i slaboslishashiye deti. — M.: APN RSFSR, 1999. — S. 100—114.
36. Boskis R.M., Morozova N.G. O razviti mimicheskoy rechi gluxonemogo rebenka i yeye roli v protsesse obucheniya i vospitaniya gluxonemix / Voprosi uchebno-vospitatel'noy raboti v shkole dlya gluxonemix. Byulleten. — 1999. — № 7, 10. — S. 6—35.
37. Vasilyev I.A. Trebovaniya, kotoriye doljen predyavlyat sebe uchitel u gluxonemix na urokax / Xrestomatiya po istorii vospitaniya i obucheniya gluxonemix detey v Rossii; Sost. A. I. Dyachkov, A. D. Dobrova. — M.: Uchpedgiz, 1949. — S. 132—139.
38. Vasilyev I.A. Metodika obucheniya gluxix rechi, pismu i chteniY. — SPb., 1900. — S. 107—115.
39. Vorobyov G.A. Veb-kvest texnologii v obuchenii sotsiokulturnoy kompetensii: Angliyskiy yazik, lingvisticheskiy vuz: Dis. kand. ped. nauk, - Pyatigorsk, 2004. – 220s.

40. Vigotskiy JI.S. Problemi defektologii. — M.: Prosvesheniye, 1995. — 527 s.
41. Vigotskiy JI.S. K voprosu o rechevom razvitii i vospitanii gluxonemogo rebenka. Sobr. soch. v 6 t. — M.: Pedagogika, 1994. — T. 5. Osnovi defektologii. — S. 329—330.
42. Vyunova N.I. Teoreticheskiye osnovi integratsii i differentsiatsii psixologo-pedagogicheskogo obrazovaniya studentov universiteta: Avtoref. dis. ... dok. psixol. nauk / N.I.Vyunova. — M., 1999. — 41 s.
43. Gaudering F. V. Praktika obucheniya i vospitaniya gluxonemix, osnovannaya na deystvitelnix jiznennix potrebnostyax vospitannikov / Perevod YE. G. Lastochkinoy pod red F. A. Pay // VP gos. imp. Marii Feodorovni o gluxonemix. — 1999—1910. — № 7—9. — S. 200—213.
44. Gorbushina S.N. Mirovozzrencheskiye determinanti formirovaniya kulturi zdorovya budushego uchitelya: Dis. ... dok. ped. nauk. — Ijevsk, 2005. — 374 s.
45. Geylman I. F. Ruchnaya azbuka i recheviye jesti. — M.: KOIZ, 1997. — 596 s.
46. Geylman I.F. Spetsificheskiye sredstva obsheniya gluxix. Daktilologiya i mimika. — L.: LVS VOG, 1995. — CH. 1. — 164 s.
47. Geylman I.F. Spetsificheskiye sredstva obsheniya gluxix. Daktilologiya i mimika. — L.: LVS VOG, 1977. — CH. 2. — 177 s.
48. Geylman I.F. Spetsificheskiye sredstva obsheniya gluxix. Daktilologiya i mimika. — L.: LVS VOG, 1998. — CH. 3. — 225 s.
49. Geylman I.F. Spetsificheskiye sredstva obsheniya gluxix. Daktilologiya i mimika. — L.: LVS VOG, 1999. — 44. — 220 s.
50. Geylman I. F. Izuchayem jestuno. — L.: LVS VOG, 1999. — CH. 1. — 66 s.
51. Geylman I. F. Izuchayem jestuno. — L.: LVS VOG, 1999. — CH. 2. — 93 s.
52. Gerankina A.G. Daktilnaya forma rechi i yeye usvoyeniye / Voprosi defektologii. — M.: MGPI 9, 1994. — S. 68.
53. Gerankina A.G. Primeneniye daktilno-jestovogo perevoda kak vspomogatelnogo sredstva v vechernix shkolax dlya gluxix. Avtoref. dis. ... kand. ped. nauk. — M., 1996. — 18 s.
54. Gerankina A.G. Mimika i daktilologiya (daktilnaya i jestovaya rech). Programmi pedagogicheskix institutov. — M., 1997. — 17 s.
55. Gulyamova M.X. Ingliz tilini o'qitishda talabalar kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga integrativ yondashuv. // :Avtoref. dis. ... (PhD) ped nauk / Gulyamova M.X. — T.: 2019

56. Grigoryeva T.A. Kultura jestvoy rechi. 5—7 klassi. Programmi spetsialnoy obsheobrazovatelnoy shkoli dlya gluxix detey. — Minsk: NMSentr, 1997. — 47 s.

57. Grigoryeva T.A. Kultura jestvoy rechi. 1—4 klassi. Programmi spetsialnoy obsheobrazovatelnoy shkoli dlya gluxix detey. — Minsk: NMSentr, 1997. — S. 3—126.

58. Grigoryeva N. M. Znakovaya deyatel'nost' v professii defektologa / Materiali respublikanskoy nauchno-prakticheskoy konferentsii «Problemi formirovaniya professionalnoy kompetentnosti defektologa». — Minsk, 1997. — S. 5.

59. Grigoryeva T.A., Morshenok T.A., Chernyuk A.V. Potrebnost' v innovatsiyax kak professionalnoye kachestvo surdopedagoga / Materiali respublikanskoy nauchno-prakticheskoy konferentsii «Problemi formirovaniya professionalnoy kompetentnosti defektologa». — Minsk, 1997. — S. 10.

60. Grigoryeva T.A. Vremenniy gosudarstvenniy obrazovatel'niy standart (proyekt). Osnovnoye obsheye obrazovaniye. Shkola dlya detey s narusheniyem sluxa (rodnoy yazik) / Standarti obrazovaniya detey s narusheniyami psixofizicheskogo razvitiya. — Minsk, 1998. — S. 32—53.

61. Grixanov V.P. Puti sovershenstvovaniya praktiki studentov defektologicheskogo fakulteta // Sovershenstvovaniye sistemi podgotovki uchiteley-defektologov / Mezhvuz sb. nauch. tr. — M., 1993. — S. 161—168.

62. Gritsuk N.A., Mixaylovskaya L.V. Rechevaya kultura surdopedagoga kak element pedagogicheskogo masterstva. Problemi razvivayushhego obucheniya, traditsii i innovatsii / Materiali mejdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii 20—21 maya 1998 g. — Minsk, 1998. — S. 18.

63. Gritsuk N.A., Mixaylovskaya L.V., Grinevich L.N. Razvitiye kommunikativnix umeniy uchashixsya v protsesse vzaimodeystviya s prirodoy / Materiali respublikanskoy nauchno-prakticheskoy konferentsii «Problemi formirovaniya professionalnoy kompetentnosti defektologa». — Minsk, 1997. — S. 75.

64. Gritsuk N.A., Mixaylovskaya L.V. Formirovaniye yazikovoy i rechevoy kulturi pri izuchenii spetsialnix dissiplin. Defekta- lagichnaya adukatsiya: novaya paradigma / Zbornik materialov mlynarodnoy navukovay kanferensii, prisvechany 35-goddzyu defektalaph- nay adukatsii u Belarus — Minsk, 1995. — S. 50.

65. Gritsuk N.A., Mixaylovskaya L.V. Ob usloviyax organizatsii razvivayushhego obucheniya v vuze: Problemi razvivayushhego obucheniya, traditsii i innovatsii / Materiali mejdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii 20—21 maya 1998 g. — Minsk, 1998. — S. 141.

66. Dadaxojayeva N.X. Zaif eshituvchi o'quvchilarni ko'p xonali sonlar ustida arifmetik amallarga o'rgatish metodikasi. Ped. fanl. nom. diss... - T., 1995.

67. Dortman S. Obucheniye lingvokulturologicheskoy kompetensii uchashixsya srednix professionalnix obrazovatelnix uchrejdeniy: na materiale nemetskoyazichnix mediatekstov. Diss. ped. nauk. – Moskva, 2012.

68. Dimskis L.S. Praktikum po daktilnoy i jestvoy rechi // Uchebno-vospitatelnaya praktika studentov V kursa defektologicheskogo fakulteta: Metodicheskiye rekomendatsii / MGPI im. M. Gorkogo. — Minsk, 1999. — S.37—39.

69. Dimskis L.S. K probleme intensivatsii ovladeniya testovoy rechy / MZ RB NII ekspertizi trudosposobnosti i organizatsii truda invalidov. — Minsk, 1996. — S. 65.

70. Dimskis L.S. Obucheniye jestovomu yaziku studentov defektologicheskogo fakulteta / Mejdunarodnaya konferensiya po biling- visticheskomu obucheniyu gluxix detey. — M., 18—21 aprelya 1996.

71. Dimskis L.S. Konseptualno-metodicheskiye podxodi k formirovaniyu jestvoy rechi u defektologov // Adukatsiya i vixavan- ne. — 1996. — № 8. — S. 51—54.

72. Dimskis L.S. Sformirovannost spetsialnix kommunikativnix umeniy u surdopedagoga / Problemi formirovaniya professionalnoy kompetentnosti defektologa: Sb. materialov respublikanskoy nauchno-prakticheskoy konferensii / MO RB BGPU im. M. Tanka. — Minsk, 1997. — S. 12—13.

73. Dimskis L. New approach to sing language training for teachers of the Deaf. Deaf Children and Bilingual Education. — Moskow: «Zagrey», 1998. — P. 36—39.

74. Dimskis L.S. Izuchayem jestviy yazik / Posobiye dlya studentov defektologicheskix fakultetov pedagogicheskix universitetov. — Minsk: NMSentr, 1998. — 136 s.

75. Dimskis L.S. Pismennaya sistema jestovogo yazika // De- fektaloshY. — 1998. — № 3. — S. 56—74.

76. Dimskis L.S. Metodicheskoye posobiye po jestovomu yaziku dlya uchiteley 1—4 klassov shkol dlya gluxix detey. MO RB NIO. — Minsk, 1999. — 86 s.

77. Dimskis L.S. Ovladeniye jestvoy rechy kak element pro- fessiogrammi surdopedagoga // DefektalotY. — 1999. — № 2. — S. 31—42.

78. Dimskis L.S. Jestviy yazik v strukture vuzovskoy podgotovki defektologov: nauchno-teoreticheskiye aspekti, metodicheskoye obespecheniye. Jestviy yazik v sovremennoy spetsialnoy shkole. Mejdunarodnaya konferensiya 14—15 aprelya 1999 g. — Minsk, MO RB NIO. BelOG. — S. 39—53.

79. Dimskis L.S. Jestviy yazik // Programmi spetsialnix obsheobrazovatelnix shkol dlya detey s narusheniyami sluxa. Podgotovitelniy klass. MO RB NIO. — Minsk: NMSentr, 1999. — S. 23.

80. Dimskis L.S. DaktilologiY. Metodicheskiye razrabotki dlya studentov I kursa defektologicheskogo fakulteta. — Minsk, 1991. — 47 s.
81. Dimskis L.S. Znachenije jestovogo obsheniya v semeynom vospitanii gluxix detey / Kollektivnaya monografiya «Razvitiye subyektivnosti lichnosti v protsesse yeye sotsializatsii». — Minsk, 1999. — S. 167—179.
82. Disterveg A. Rukovodstvo k obrazovaniyu nemetskix uchiteley // Izbr. pedagog, soch. — M., 1956. — S. 136—203.
83. Dyachkov A.I. Vospitaniye i obucheniye gluxonemix detey. — M.: APN RSFSR, 1991. — 241 s.
84. Dyachkov A.I. Sistemi obucheniya gluxix detey. — M.: APN RSFSR, 1961. — 248 s.
85. Yenko P.D. Metodika obucheniya gluxonemix po yestestvennomu sposobu dlya roditeley i uchiteley. — SPb., 1907. — S. 57.
86. Yenko P.D. Chto mojet sdelat narodniy uchitel dlya gluxonemix: Syezd deyateley po vospitanii, obuchenii i prizrenii gluxonemix 27—31 dekabrya 1999 g. // VP gos. imp. Marii Fedorovni o gluxonemix. — 1910—1911, № 7—8. — S. 173—179.
87. Jdanova YE.V. Formirovaniye sennostnogo otnosheniya k zdoroviyu u studentov pedagogicheskogo vuza pri izuchenii dissiplin mediko- biologicheskogo sikla: Dis. ... kand. ped. nauk. — Yekaterinburg, 2005. — 198 s.
88. Zayseva G.L. Osobennosti jestovogo yazika gluxix pri virajenii prostranstvennix otnosheniy // DefektologiY. — 1999. — № 4. — S. 15—21.
89. Zayseva G.L., Slezina N.F. Mimiko-jestovaya rech. Psixologiya gluxix detey. — M., 1991. — S. 240—248.
90. Zayseva G.L. O termine «mimiko-jestikulyatornaya» rech gluxix // DefektologiY. — 1993. — № 3. — S. 13—21.
91. Zayseva G.L. K voprosu o sintaksise jestovogo yazika gluxix // DefektologiY. — 1994. — № 11. — S. 15—20.
92. Zayseva G.L. Ispolzovaniye jestovoy rechi na urokax literaturi v vechernix shkolax gluxix i slaboslishashix. — L.: L VS VOG, 1991. — 51 s.
93. Zayseva G.L. Lingvisticheskiye problemi izucheniya jestovogo yazika // DefektologiY. — 1993. — № 5. — S. 13—21.
94. Zayseva G.L., Frumkina R.M. Psixolingvisticheskiye aspekti jestovogo yazika // DefektologiY. — 1981. — № 1. — S.14—21.
95. Zayseva G.L. Jestovaya rech v sisteme rechevix sredstv pri obuchenii vzroslix gluxix v protsesse obucheniY. — M., 1996. — S. 9—17.
96. Zayseva G.L. DaktilologiY. Jestovaya rech. Programmi pedagogicheskix institutov. — M., 1996. — 13 s.
97. Zayseva G.L. DaktilologiY. Jestovaya rech. — M.: Prosvesheniye, 1991. — 158 s.

98. Zayseva G.L. Slovesno-jestovoye dvuyazichiyе gluxix // Defektologiy. — 1992. — № 4. — S. 5—11.
99. Zayseva G.L. Zachem uchit gluxix detey jestovoy rechi? // Defektologiy. — 1995. — № 2. — S. 3—8.
100. Zayseva G.L. Dialog s L.S. Vigotskim o problemax sovremennoy surdopedagogiki // Defektologiy. — 1998. — № 2. — S. 3—10.
101. Zimnyaya I.A. Psixologiya obucheniya nerodnomu yaziku. — M., 2019.
102. Zikov S.A. Problemi surdopedagogiki. — M., 1997. — 230 s.
103. Zikova T.S. Razvitiye rechi mladshix shkolnikov v sisteme korreksionnogo obucheniya. Avtoref. dis. ... dokt. ped. nauk: M., 1993. — 35 s.
104. Ivanyusheva N.V. Mimiko-jestikulyatsionnaya rech / Pod red. Nepliyu M. N. — Kiyev.: Reklama, 1998.
105. Kant I. Antropologiya s pragmaticheskoy tochki zreniya // Sobr. soch.: V 6 t. — M., 1996. — T. 6. — S. 349—588.
106. Kruglov Y.G., Pivovarova N.P. Problemi podgotovki uchiteley-defektologov v pedagogicheskix institutax // Defektologiy. 1996. — № 1. — S. 4—10.
107. Lagovskiy N.M. Kursi dlya podgotovki uchiteley gluxonemix pri Korolevskom uchilishe v Berline // Listok po obucheniyu zvukovomu sposobu gluxonemix, po vospitaniyu i prizreniyu ix. — 1999. № 10—12. — S. 42—46.
108. Lagovskiy N.M. Obucheniye i prizreniye gluxonemix v Rossii // VP. gos. imp. Marii Feodorovni. — 1905—1906. — № 1—12; 1906—1907. — № 1—9.
109. Lapshin V.A. Nekotoriye noviye aspekti intensivatsii podgotovki defektologov v vuze. // Defektologiy. — 1990. — № 3. — S. 3—11.
110. Lastochkina YE.G. O mimike // Vtoroy syezd deyateley po obucheniyu, vospitaniyu i prizreniyu gluxonemix. — SPb, 1904. — S. 31—42.
111. Leontyev A.N. Deyatel'nost. Soznaniye. Lichnost. — M., 1975. — 304 s.
112. Leontyev A.N. Izbranniye psixologicheskiye sochineniya. — T. 2. — S. 217, 436, 518.
113. Leontyev A.A. Yazik, rech, rechevaya deyatel'nost. — M.: Prosvesheniye, 1969. — 212 s.
114. Lyashchinskaya T.L. Kamunshatiunaya paradigma shtegravanaga navuchannya dzyatsey z asabl'vassiyami razvshsya / Materiali respublikanskoy nauchno-prakticheskoy konferentsii «Problemi formirovaniya professionalnoy kompetentnosti defektologov». — Minsk, 1997. — S. 85.
115. Litvak A.G., Ushakova I.P., Pivovarova N.P. Podgotovka defektologov: Puti perestroyki // Defektologiy. — 1986. — № 1. — S. 63—65.
116. Lubovskiy V.I. Razvitiye slovesnoy regulyatsii deystviy u detey v norme i patologii. — M., 1978. — 224 s.

117. Malofeyev N.N. Spetsialnoye obrazovaniye v Rossii i za rubejom. — M., 1996. — 180 s.

118. Maxmudova M. Bo'lajak defektologlarning ijtimoiy-pedagogik kompetensiyalarini rivojlantirish Ped. fan. dok. ...diss.;

119. Malofeyev N.N. Strategiya i taktika perexodnogo perioda v razvitii otechestvennoy sistemi spetsialnogo obrazovaniya i gosudarstvennoy sistemi pomoshi detyam s osobimi problemami // Defektologiy. — 1997. — № 6. — S. 3—10.

120. Malofeyev N.N. Sovremenniy etap v razvitii spetsialnogo obrazovaniya v Rossii: Rezultati issledovaniya kak osnova dlya postroyeniya programmi razvitiya // Defektologiy. — 1997. — № 4. — S. 3—15.

121. Marshenok T.A., Mixaylovskaya L.V. Rechevaya kultura surdopedagoga kak element pedagogicheskogo masterstva / Materiali respublikanskoy nauchno-prakticheskoy konferensii «Problemi formirovaniya professionalnoy kompetentnosti defektologa». — Minsk, 1997. — S. 18.

122. Mamarajabova Z.N. Ona tili o'qitish maxsus metodikasi. - T., 2004.

123. Mamarajabova Z.N. Adabiy ta'lim jarayonida zaif eshituvchi o'quvchilar nutqini rivojlantirish. Ped. fan. doktori. dis. (DSc) avtoref...— Toshkent:TDPU.2020

124. Matveyev F.S. Podgotovka uchiteley i uchitelnits dlya obucheniya gluxonemix detey: Doklad na Pervom vserossiyskom syezde po voprosam narodnogo obrazovaniya 30 dekabrya 1913 // VP gos. imp. Marii Feodorovni. — 1914. — № 1—2. — S. 5—11.

125. Maxsus pedagogika (darslik). P.M.Po'latova, L.SH.Nurmuxammedova, D.B.Yakubjanova, Z.N.Mamarajabova, SH.M.Amirsaidova, A.D.Sultonova. - T.^ "Fan va texnologiya" nashriyoti. 2014.

126. Muslimov N.A. "Tinglovchilarning kasbiy-pedagogik kompetensiyalarini rivojlantirish muammolari". Oliy ta'lim muassasalarining rahbar va pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish jarayonlarini takomillashtiri mazmuni va ilg'or xorijiy tajribalar. Xalqaro ilmiy anjuman materiallari. 14-15 oktabr, -Tashkent, "Sano-standart" nashriyot, 2016. 10-12b.

127. Muslimov N.A., Qo'ysinov O.A. Kasbiy faoliyat ta'limi yo'nalishi bakalavrlarni tayyorlashda mustaqil ta'limni tashkil etishning nazariyasi va metodikasi. - T.: Fan, 2009.

128. Musayeva N.Aqli zaif o'quvchilarda verbal va noverbal muloqotga kirishish ko'nikmalarini ta'lim jarayonida rivojlantirish Ped. fan. dok. ...diss. — T., 2018.

129. Nazarova N.M. Ispolzovaniye kvalifikatsionnoy xarakteristiki v protsesse podgotovki surdopedagogov // Puti sovershenstva- vaniya podgotovki budushix uchiteley-defektologov. — M., 1984. — S. 68—76.

130. Nazarova N.M., Xudenko YE.D. Nekotoriye problemi podgotovki i perepodgotovki surdopedagogov // Defektologiy. — 1991. — № 6. — S. 78—81.

131. Nazarova N.M. Razvitiye teorii i praktiki defektologicheskogo obrazovaniya. Surdopedagogika: Istoriya, sovremenniyе problemi, perspektivi professionalnoy podgotovki. — M., 1992. — 163 s.
132. Nazarova N.M. O podgotovke defektologov za rubejom // Defektologiya. — 1993. — № 2. — S. 54—59.
133. Nazarova N.M. Retrospektivniy analiz professiografii v surdopedagogike / Sovershenstvovaniye sistemi podgotovki budushix uchiteley-defektologov. — M., 1994. — S. 3—13.
134. Nazarova D. Eshitishida muammosi bo'lgan bolalar ta'limini takomil lashtirish. // Bolani maktabga tayyorlash sifat va samaradorligini oshirishning ilmiy-amaliy yechimlari. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. — Toshkent, 2007. — B. 60-63.
135. Nazarova D.A. Maktabgacha yoshdagi zaif eshituvchi bolalar nutqini rivojlantirish Ped. fan. nomz. dis. avtoref...— Toshkent: TDPU. 2009.
136. Nazarova D.A, Mamarajabova Z.N. Surdopedagogika (darslik). - Toshkent: "Innovatsiya-Ziyo", 2020.
137. Nazarova L.P. Metodika razvitiya sluxovogo vospriyatiya u detey s narusheniyami sluxa / Pod red. V.I. Seliverstova. - M.: Gumanit. izd. Sentr VLADOS, 2001.s10
138. Nazarova N.M., Penin G.N. Istoriya spetsialnoy pedagogiki: Spetsialnaya pedagogika v 3 T., T 3, - M.: Akademiya, 2008.
139. Nazarova L.P. Metodika razvitiya sluxovogo vospriyatiya u detey s narusheniyami rechi. - Moskva. «Vlados». 2001.
140. Nazarova N.M. Spetsialnaya pedagogika: Ucheb. posobiye dlya stud. vissh. ucheb. zavedeniy / L.I.Aksenova, B.A.Arhipov, L.I.Belyakova i dr.; Pod red. N.M.Nazarovoy. 4-ye izd., - M.: Izdatelskiy sentr «Akademiya» 2005. - 400 s..
141. Nurkeldiyeva D.A. Metodi opredeleniye rechevoy gotovnosti umstvenno otstalix detey k obucheniyu v shkole: avtoref. diss. kand. ped. nauk. -.T.: TGPI, 2001.- 21 s.
142. Ne govori rebenku "ti ploxoy" (po opublikovannim i neopublikovannim rabotam B.D. Korsunskoy i vospominaniyam o ney). — M.: «Klassik Stil», 2003.
143. Neyman L.V., Bogomilskiy M.R. Anatomiya, fiziologiya i patologiya organov sluxa i rechi / Pod red. V.I. Seliverstova. — M.: VLADOS, 2001.
144. Noskova JI.P. Teoreticheskiye osnovi obucheniya yaziku gluxix detey doshkolnogo vozrasta // Voprosi formirovaniya rechi anomalnix detey doshkolnogo vozrasta. — M., 1982. — S. 5—23.
145. Obuxova T.I. Texnologiya sovershenstvovaniya psixologicheskix znaniy u studentov v protsesse prepodavaniya doshkolnix metodicheskix dissiplin / Materiali mejdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferensii 22—21 maya 1998 g. «Problemi razvivayushego obucheniya, traditsii i innovatsii». — Minsk, 1998. — S. 168.

146. Oppel V.V. Kineticheskaya rech gluxix. Gluxonemota, gluxota i tugouxost. Sb. st. Leningradskogo instituta gluxonemix. — L., 1936. — S. 135—168, 210.
147. Oppel V.V. Kineticheskiy slovar gluxix. Gluxonemota, gluxota i tugouxost. Sb. st. Leningradskogo instituta gluxonemix. — L., 1996. — S. 169—210.
148. Oppel V.V. Rol mimicheskoy rechi v pedagogicheskom protsesse // Vserossiyskoye soveshaniye po voprosam obucheniya i vospitaniya gluxonemix detey / Tez. dokladov. — M., 1938. — S. 16—17.
149. Oppel V.V. Rol kineticheskoy rechi v protsesse vospitaniya i obucheniya gluxonemix detey // Voprosi surdopedagogiki: Tr. / Leningr. nauchn.-prakt. institut sluxa i rechi NKP RSFSR. — L., 1940. — T. III. — S. 56—58.
150. Passov YE.I. Kommunikativniy metod obucheniya inoyazichnomu govoreniY. — M.: Prosvesheniye, 1991. — 223 s.
151. Passov YE.I. Osnovi kommunikativnoy metodiki obucheniya inostrannomu obsheniY. — M., 1998. — S. 10.
152. Patkanova N.K. Ob idealnoy postanovke dela obucheniya gluxonemix. Doklad na II syezde deyateley po obucheniyu, vospitaniyu i prizreniyu gluxonemix. SPb., 1904 // Xrestomatiya po istorii vospitaniya i obucheniya gluxonemix v Rossii. — Uchpedgiz. — S. 160—173.
153. Teshaboyeva F.R. “Oliy ta’limda surdopedagoglarga “Ona tili o’qitish maxsus metodikasi” modulini o’qitish samaradorligini oshirish texnologiyalari” Ped. fan. dok. ...diss. — T., 2022. — 24 b;
154. Turg’unboyev S.F. O‘zbekistonda imkoniyati cheklangan bolalarga ixtisoslashtirilgan maktab-internatlar bitiruvchilarining ijtimoiy moslashuv muammolari. Avtoref. dis. ... ped. fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD). — T., 2020. — 22 b.;
155. Tretiy mejdunarodniy syezd gluxonemix v Parije 1—2 avgusta 1912 goda: Rezolyusiya pervaya, chasti 3, 4 // VP gos. imp. Marii Feodorovni. — 1913. — № 11—12. — S. 320—325.
156. Daktilologiy. Jestovaya rech. Programma pedagogicheskix institutov: Dlya spets. № 2111. «Defektologiya» / Sost. G. L. Zayseva. — M., 1986. — 13 s.
157. Rashidova F.M. O‘zbekiston uzluksiz ta’lim tizimida SEFR ni tadbiq etishning konseptual-metodik asoslarini takomillashtirish. Avtoref. Diss.dok.Phd — Toshkent:. 2017.
158. Rahimov B.X. Bo‘lajak o‘qituvchida sotsiolingvistik-madaniy munosabatlarning shakllanishi: Ped. fan. nom. ... dis. -Toshkent, 2004 . 161 b.
159. Raximova X.S.. Koxlear implantli bolalarning eshituv-nutqiy reabilitatsiyasi Avtoref. dis. ... ped. fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD). — T., 2022. — 22 b.

160. Rekomendatsii pedagogicheskoy komissii Vsemirnoy federatsii gluxix // Defektologiya. — 1989. — № 4. — S. 15—16.
161. Rechitskaya YE.G. Zadaniya dlya samostoyatelnoy raboti studentov surdootdeleniya po kursu «Daktilnaya i jestovaya rechi». — M., 1984. — CH. 1. — 43 s.
162. Rechitskaya YE.G. Sennostniy analiz znaniy studentov-surdopedagogov kak sredstvo povisheniya effektivnosti obucheniya v vuze // Puti sovershenstvovaniya spetsialistov-defektologov: Tez. dokl. resp. nauch. met. konferentsii. — Tashkent, 1998. — S. 31—32.
163. Rechitskaya YE.G. Formirovaniye uchebnoy deyatel'nosti gluxix shkolnikov mladshix klassov. — Leningrad, 1990. — 138 s.
164. Riskulova K.J. Bo'lajak ingliz tili o'qituvchisi satsiolingvistik kompetensiyasini shakllantirish tizimi: Diss. kand. ped. nauk. — Toshkent: 2017. 27 b.
165. Rozanova T.V. Razlichiya v zapominanii slov i mimiko- yasestovix oboznacheniy. Psixologiya gluxix detey. — M., 1971. — S. 115—117.
166. Rustamova R. Boshlang'ich sinflarda zaif eshituvchi o'quvchilar nutqining grammatik qurilishini shakllantirish.: Avtoref. dis. ... ped. fan. nom. — Toshkent: TDPI, 2009. — 28 b.
167. Sapojnikov I.A., Filyanina T.G. Uchebnoye posobiye po mimike. — K., 1971. — 280 s.
168. Iskanderova O.Y. Teoriya i praktika formirovaniya inoyazichnoy professionalnoy kommunikativnoy kompetensii spetsialista: Dis... dok. ped.nauk / O.Y.Iskanderova. — Orenburg, 2000. — 376 s.
169. Shomaxmudova R. Sistema korreksionno-pedagogicheskoy raboti po razvitiyu russkoy rechi umstvenno otstalix uchashixsya2-3 klassa (s uzbekskim yazikom obucheniya):. Avtoref. kand.ped.nauk. — M.: MGPU. 1991.— 16 s.
170. Starikova T.M. Formirovaniye gotovnosti studentov pedagogicheskix vuzov k sozdaniyu obrazovatel'noy sredi: Dis. ... kand. ped. nauk. — Surgut, 2005. — 235 s.
171. Solovyev I.M., Vund V. Mimicheskii yazyk // Voprosi uchebno-vospitatel'noy raboti v shkole dlya gluxonemix. — M., 1999. — S. 13—17.
172. Fleri V.I. Gluxonemiye, rassmatrivayemiye v otnoshenii k ix sostoyaniyu i sposobam obrazovaniya, samim svoystvennim ix prirode // SPb., 1935. — 410 s.
173. Fleri V.I. Yazyk mimicheskii. O prirodnoy pantomime / Xrestomatiya po istorii vospitaniya i obucheniya gluxonemix detey v Rossii. — M.: Uchpedgiz, 1949. — S. 33—39.
174. Fayziyeva U.Y. Zaif eshituvchilarni savodga tayyorlash va savod o'rgatish. : ped. fan. nomz. dis. ... avtoref. — T.: TDPI. 1994.
175. Fayziyeva U.Y. Zaif eshituvchilarni savodga tayyorlash va savod o'rgatish.: Ped. fan. nomz. dis. ... avtoref. — Toshkent: TDPI. 1994.

176. Fayziyeva U.Y. Nutq o‘stirish. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: O‘qituvchi, 2001.
177. Fayziyeva U. Maktabgacha yoshdagi eshitishida muammosi bo‘lgan bolalar ta’limi. – Toshkent: Ilm ziyo, 2006.
178. Fayziyeva U., Nazarova D., Qodirova F. Surdopedagogika (o‘quv qo‘llanma). – T.: “Sano standart” nashriyoti. 2012. b. 38.
179. Fayziyeva U.Y.. “O‘z farzandingga o‘zing madad bo‘l” Imkoniyati cheklangan farzandlari bo‘lgan ota-onalar uchun metodik qo‘llanma. - T.: “Yurist-media” nashriyoti. 2010.
180. Qo‘ysinov O.A. “Kompetentli yondashuv asosida bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy-pedagogik ijodkorligini rivojlantirish texnologiyalari”. Ped. fan. dokt. diss. - T., 2019. 43-b.
181. Qodirova F.U. Boshlang‘ich sinf kar va zaif eshituvchi o‘quvchilar nutqini shakllantirish. : Ped. fan. nomz. dis. avtoref...– T.:TDPU, 2006.
182. Qodirova F.U. Imkoniyati cheklangan bolalarni ijtimoiy hayotga tayyorlashning samarali texnologiyalari. : p.f.d. dis. avtoref... T.:TDPU,2020. 32b
183. Xayitov L.R. Bo‘lajak defektologlarning ijtimoiy-pedagogik kompetensiyalarini rivojlantirish Ped. fan. dok. ...diss. – T., 2021.-24 b.
184. Xakimova M.F. Maxsus muhtoj o‘quvchilarni kasb-hunarga tayyorlashning pedagogik asoslari(aqli zaif o‘quvchilar misolida): ped. fan. dok. ...diss. avtoref. - T., 2010.-41 b.
185. Xamidova M.P. Osnovi korreksionno-pedagogicheskoy raboti po obogasheniyu slovarnogo zapasa umstvenno otstalix detey doshkolnogo vozrasta.: Avtoref. dis...kand. ped. nauk. – Tashkent: TGPI. 2001.– 20 s.
186. Xrestomatiya po istorii vospitaniya i obucheniya gluxonemix detey v Rossii / Sost. A.I. Dyachkov, A.D. Dobrova. — M., 1949. — T. 1. — 392 s.
187. Yakubjanova D.B. Bo‘lajak defektologlarda kasbiy ijodkorlikni rivojlantirish texnologiyasi: ped. fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) diss.avtoref. – T., 2017. -22 b.
188. Yakubjanova D.B. Bo‘lajak defektologlarda kasbiy ijodkorlikni rivojlantirish texnologiyasi: ped. fanlari doktori (PhD) diss.avtoref. –T., 2021. -22 b.
189. Sukerman I.V. Gluxota i problema obsheniya: Uchebno-metodicheskoye posobiye. — L., LVS VOG, 1980. — 62 s.
190. Incheon Declaration/Education 2030: Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all (World Education Forum, 19-22 may 2015, Incheon, Republic of Korea
191. Eitzner «Schau doch meine Hände an» Sammlung einfacher Gebärden zur Kommunikation mit nichtspechenden Menschen / Verlagswerk der Diakonie Stuttgart. 1991. — 303 s.

192. Fritz-Helmut Wisch Lautsprache und Gebärdensprache. Hamburg, 1990. — 291 s.
193. G. Rammel. Lautsprachbegleitende Gebärden in der pädagogischen Praxis. Hamburg, 1989. — 97 s.
194. Gertrud Mally. Münchner Dialekt, Hamburg. 1993. — 183 s.
195. GESTUNO International Sign Language of the Deaf Language Gestuel International des Sourds. The British Deaf Association Carlisle- England, 1975. — 170 p.
196. Gunter Maisch / Fritz-H. Wisch. Gebärden-Lexikon. Hamburg. 1989. — 462 s.
197. Howard Poizner, Edward S. Klima, Ursula Bellugi. Was die Hände über das Gehirn verraten. Hamburg, 1990. — 280 s.
198. Klima E., Bellugi U. The Sign of Language/ — Cambridge(Mass.): Harvard University Press, 1997. — 417 p.
199. Ljttie L. Riekehof. The JOY of. Signing. The Illustrated Guide for Mastering Sign Language and the Manual Alphabet. Printed in the United States of America. 1987. — 340 p.
200. Penny Boyes Braem. Einführung in die Gebärdensprache und ihre Erforschung. Hamburg, 1992. — 231 s.
201. Rachel Sutton-Spence and Bencie Woll. The Linguistics of British Sign Language. Cambridge, University Press, 1999. — 299 p.
202. Renate Poppendieker. Freies Schreiben und Gebärden. Hamburg, 1992. — 259 s.
203. Renate Poppendieker. Ich bin gehörlos! Hamburg, 1992. — 181 s.
204. Siegmund Prillwitz. Deutsche Gebärdensprache /Internationaler Kongress am 9. und 10. November 1985 im Congress Centrum Hamburg, 1986. — S. 31—32.
205. Siegmund Prillwitz. Die Gebärde der Gehörlosen. Deutsche Gebärdensprache / Internationaler Kongress am 9. und 10. November 1985 im Congress Centrum Hamburg, 1986. — S. 55—78.
206. S. Prillwitz — G. Maisch — F. -H. Wisch Beiheft zum laut- sprach- begleitenden Gebärden-Kurs. Hamburg, 1992. — 82 s.
207. William C. Stokoe ,Jr. SignLanguage Structure: An outline of the visual communication systems of the American Deaf / Buffale14, new York University of Buffalo, 1960. — 79 p.
208. World Federation of the Deaf Report on the Status of Language. Helsinki, Finland. WFD Publications, 1993. — 51 p.
209. Vorläufiger Studienplan für das Fach Gebärdensprachen. Universität Hamburg, 1988. — 11 s.
210. Zeng F.G. [and others] Speech dynamic range and its effect on cochlear implant performance // Journal Acoust Soc Am. 2002 Jan; 111 (1 Pt 1): 377-86.

211. Zimmerman-Philips S., Robbinsn A.M., Osberger M.J. (2000). Assessing cochlear implant benefit in very young children. Annals Otology, Rhinology, Laryngology (Suppl. 185), Vol. 109, No. 12, Part 2. P. 42-43

212. lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi

213. <http://www.ens-lyon.fr/>.

214. <http://concours.ens-paris-saclay.fr/>.

215. <http://www.ens-rennes.fr/>.

216. <https://www.hu-berlin.de/de>.

217. www.oecd.org/Berlin/.

218. <https://lornii.ru/institute/index.php>.

219. <https://ru.wikipedia.org/>.

220. <http://library.ziyonet.uz>

MUNDARIJA

I BOB Daktilologiya va imo-ishora nutqining mazmuni, maqsadi va egallash metodlari.....	2
1.1. Karlar, zaif eshituvchilar, ko'zi ojizlarni o'qitish va tarbiyalash jarayonida imo-ishora, daktilalogiyaning qo'llanilishidagi tarixiy manbalar.....	2
1.2. Daktil, imo-ishora nutqiga o'rgatish-ijtimoiy-pedagogik zarurat sifatida.....	23
II BOB. Daktilologiya barmoq alifbosi. Imo-ishora nutqining mohiyati.....	34
2.1. Daktil, imo-ishora nutqining mohiyati va uning og'zaki so'zlashuv va yozma nutqqa nisbatan xususiyatlari.....	34
III bob. Daktil va imo-ishora nutqi belgilarining ta'rifi.....	43
3.1. Eshitishida nuqsoni bo'lgan o'quvchilarga daktil va imo-ishora nutqini o'rganishga qo'yilgan talablar bo'yicha bilimlarni shakllantirish.....	43
IV bob. Daktilologiya va imo-ishora nutqi fanidan amaliy kurs.....	63
4.1. Daktilologiya va imo-ishora nutqi fanidan amaliy kurs	63
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI.....	120